

ԲԺՇԿԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԴՈՆԱՐԱ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅ ԲԺՇԿԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՉԱՐԳԱՅՄԱՆ ՇՐՋԱՓՈՒԼԵՐԻ (ՊԵՐԻՈԴԻԶԱՅԻԱ) ԵՎ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՀԱՐՅԻ ՇՈՒՐՋ

Քանալի բառեր՝ հայ միջնադարյան բժշկության շրջափուլեր, գիտական դպրոց, միջնադարյան հայ բժշկագիտական դպրոցներ, Մխիթար Հերացի, Ամիր-դովլաթ, սեբաստահայ բժիշկներ, անտիկ բնափիլիսոփայություն, միջնադարյան հայ գիտա-կրթական հաստատություններ:

Գիտության պատմության ցանկացած ոլորտի զարգացման պատմության, առավել ևս, եթե այն ընդգրկում է երկարատև ժամանակահատված, ուսումնասիրության կարևորագույն խնդիրներից մեկը գիտության տվյալ բնագավառի ծագումնաբանության (գենեզիս) և շարունակականության հարցի պարզաբանումն է, որն ունի ոչ միայն տեսական, այլև՝ գործնական խիստ կարևոր նշանակություն: Այս առումով վերջին հարյուրամյակը բեկումնային շրջան դարձավ բժշկության զարգացման հազարամյակների ընթացքն ուսումնասիրող տեսաբանների համար:

Այսօր արձանագրվում է բժշկապատմաբանների շեշտված հետաքրքրությունն անցյալի նկատմամբ, և հատուկ նշանակություն է տրվում հնագույն և միջնադարյան գրավոր բժշկական սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությանը, այն որպես կարևորագույն գործոն է դիտվում բժշկության զարգացման ընթացքն օբյեկտիվորեն գնահատելու և արժևորելու համար: Հավելենք, որ բժշկության տեսաբանների խնդիրն այսօր լոկ անցյալի գիտական փաստերի ուղղակի արձանագրումը չէ, այլ նաև՝ դրանց վերլուծությունն ու ճանաչողությունը, որն, անշուշտ, ոչ թե անցյալի ձեռքբերումների կրկնօրինակված վերարտադրության, այլ անցյալը լիարժեք ընկալելու ու բժշկության զարգացման ապագան կանխագուշակելու նպատակն է հետապնդում: Իրոք՝ գիտության անցյալը ոչ թե ուղղակի պատմություն է, որի բացահայտումն արվում է մեկ անգամ հետագա բոլոր ժամանակների համար, այլ իմացության մշտական կենդանի աղբյուր: Ինչպես դիպուկ նկատել է գիտության պատմության տեսաբան, ֆրանսիացի Ա. Կոյրեն. «... ոչինչ չի փոխվում այնքան արագ, որքան անշարժ թվացող անցյալը»¹: Այս դեպքում է, որ «անցյալը, ներկան և ապագան դիտվում են նույն հարթության մեջ և ինչ-որ առումով ընկալվում են միաժամանակյա»²:

¹ Рожанский И., Развитие естествознания в эпоху античности, Москва, 1979, с. 34-35.

² Տե՛ս նույն տեղում:

Ասել կուզի վերադարձը դեպի սկիզբ՝ հին և միջնադարյան մշակույթի ժամանակավոր շերտանստվածքների մաքրման ճանապարհով այդ նույն մշակույթի հիմունքների վերականգնումը, ճանապարհ է հարթում նաև նորի համար, կանխագուշակելով նոր զարգացումներ: Ճիշտ է, միջնադարի ստեղծագործ անհատը խորապես ավանդապաշտ է, սկզբունքորեն հականորարար, բայց նրա այդ «հավակնոտ ավանդապաշտության» մեջ նույնիսկ կան ռացիոնալ շերտեր, որոնք կարող են ծառայել նորի զարգացման միտումների կանխագուշակմանը³: Հետևապես անհրաժեշտ է հնի, անցյալի գիտելիքների օբյեկտիվ գնահատմամբ նորից անդրադառնալ անցյալի ձեռքբերումների բազմաշերտ տեսակետներին, քանզի յուրաքանչյուր նոր ժամանակի գիտական մտքի ամբողջ հարստությունն անվիճելիորեն սկիզբ է առնում նախորդ դարերից⁴:

Եվ եթե գիտության պատմության առանձին ժամանակահատվածներին, առանձին, թո՛ղ որ եզակի, ձեռքբերումների, դրվագների քննությունը կարևոր է ու անհրաժեշտ, ուրեմն ոչ պակաս, գուցե թե առավել, կարևոր է գիտության պատմության այդ առանձին դրվագների քննությամբ հանդերձ փորձել գտնել գիտական մտքի զարգացման պատճառահետևանքային կապը, գիտության առանձին ճյուղերի զարգացման ժամանակային շրջաբաժանումների ֆոնին քննել դրա շարունակականության զարգացման ներքին տրամաբանությունը:

Անշուշտ, երբ խոսվում է գիտության առանձին ճյուղերի, այս դեպքում հայ միջնադարյան բժշկագիտության զարգացման շարունակական ընթացքի մասին, խոսքը ժամանակային անպայման սահուն, պարբերական զարգացումների մասին չէ: Գիտական մտքի զարգացման այդ շարունակական ընթացքը կարող է լինել ժամանակային (անգամ հարյուրամյա) ընդհատումներով, բայց գիտական մտքի զարգացման տրամաբանության պարտադրանքով այդ հաճախ ոչ ակնառու շարունակականությունը առկա է, և գիտության պատմության ուսումնասիրողի խնդիրը հենց այդ շարունակականության ներքին մեխանիզմների քննությունն ու հայտնաբերումը պետք է լինի: Այստեղ է, որ առաջնահերթ խնդիր է դառնում գիտության պատմության շրջաբաժանումների, դրանց բնութագրումների բացահայտումը, պարզելու թե ինչպիսի՞ ազդեցություն է ունեցել այդ շրջափուլը գիտության զարգացման հետագա ընթացքի վրա⁵:

³ Ст'ю Рабинович В., *Алхимия как феномен средневековой культуры*, Москва, 1979, с. 337-340:

⁴ Гуревич А., «Время как проблема истории культуры», *Вопросы философии*, Москва, 1962, № 2, с. 106-108.

⁵ Գիտական մտքի զարգացման շարունակականությունը կարելի է դիտել Վերածննդի օրինակով: Հայտնի է, որ համաշխարհային գիտության պատմության մեջ ավելի քան տասն դար տևած միջնադարն այն կարևորագույն ժամանակաշրջանն էր, որից մարդկությունը ստացավ Վերածնունդը: Իսկ Վերածնունդն իր զարգացման հզոր ազդակներն ստացել էր

Հենց այդ պատճառահետևանքային տեսանկյունից քննելով հայ միջնադարյան բժշկագիտության մատենագրական աղբյուրները, ելակետ ունենալով հայ բժշկության բազմադարյա իրողությունները, փորձենք ներկայացնել միջնադարյան հայ բժշկության ծագումնաբանության և շարունակականության տարածաշրջանային և ժամանակային շրջաբաժանումները:

անտիկ ֆաղափակությունից, որի ակունքներում, անվիճելիորեն, արևելյան, մասնավորապես՝ եգիպտական մշակույթն է:

Անտիկ շրջանի դոֆսոգրաֆները հայտնում են վաղ շրջանի հունական իմաստասերների (Փալես Միլետացի, Պյութագորաս, Դեմոկրիտոս, Էմպեդոկլես, Պլատոն, Արիստոտել) հանապարհորդությունը դեպի եգիպտոս՝ համակողմանի ծանոթանալու արևելյան ֆաղափակությանը: Առաջին հունական սկզբնաղբյուրը, որտեղ ընդարձակ տեղեկություններ կան եգիպտոսի մասին, քերսս Հերոդոտոսի գրքերն են (**Рожанский И.**, նշվ. աշխ., էջ 44): Ըստ այդ տեղեկությունների, հույն անտիկ փիլիսոփա, մաթեմատիկոս, բնագետ Փալես Միլետացին (Ք. ծ. ա. VI դար) այցելել է եգիպտոս տարբեր գիտությունների մեջ հմտանալու: Ավանդության համաձայն, այնտեղ նա հանդիպել է եգիպտացի ֆրմերին, հարստացնելով իր գիտելիքները: Եգիպտոսում Միլետացին հետևել է արևի լրիվ խավարմանը, և գիտենալով դրանց պարբերականությունը, կանխագուշակել է Ք. ծ. ա. 585 թ. արևի լրիվ խավարումը: Ավելին՝ ըստ եգիպտական բուրգերի եռանկյունաձև կառուցվածքի, չափելով դրանց սովերի երկարությունը, նա կարողացել է որոշել բուրգերի բարձրությունը (**Фалта Я., Новы Л., История естествознания в датах**, Москва, 1987, с. 36-37): Եգիպտական մշակույթի նկատմամբ հույների տաժաժ ակնածանքի փայլուն օրինակ է Պլատոնի «Տիմեոս»-ում Կրիտիասի պատմությունը Սոլոնի (Ք. ծ. ա. 635-560 թթ.) եգիպտոս կատարած համփորդության մասին. «... Երբ Սոլոնը ժամանում է եգիպտոս, արժանանում է մեծ պատիվների և սկսում է հարցուփորձ անել ֆրմերից ամենատեղյակներին հին ժամանակների մասին, պարզվում է, որ ոչ ինքը և ոչ էլ հույներից որևէ մեկը այդ ամենից ըստ էության ոչինչ չգիտեն... ամենատարեց ֆրմերից մեկը ասում է Սոլոնին՝ «Ով Սոլոն, Սոլոն, դուք հույներդ հավետ մանուկներ եք, չկա ծեր հույն... Դուք երիտասարդ եք հոգով, որովհետև ոչ հնում լաված ինչ-որ պատում եք պահում ձեր մեջ, ոչ էլ ժամանակի ընթացքում ներմակ մազեր առած որևէ ումունք» (**Պլատոն, Երկեր չորս հատորով**, հ. 3-րդ, Տիմեոս, հին հուն. թարգ. **Ստեփանյան Ս.**, Երևան, 2011, 21e-22b): Չնայած անվիճելի է արևելքի ազդեցությունն անտիկ հունական ֆաղափակության վրա, այդուհանդերձ այն չի ընկալվում որպես հասարակ փոխառում, այլ գրեթե միշտ ենթարկվում է արմատական վերամշակման, որով իսկ երևակվում է հույների մտածողության ռացիոնալիզմն ու գեղարվեստական երևակայության հարստությունը (տե՛ս **Рожанский И.**, նշվ. աշխ., էջ 59-60): Հենց այս տեսանկյունից է Պլատոնը դիտարկում աստղագիտության ծագման հետ կապված ինդիքներն իր «Հետօրինաց» երկխոսության մեջ. այս ասպարեզում առաջնությունը վերագրելով եգիպտոսում և Սիրիայում ապրող «բարբարոսներին», միաժամանակ արձանագրում է. «... մարդիկ այնտեղ միշտ տեսնում են բոլոր աստղերն այն պարզ պատճառով, որ աշխարհի այդ մասերում երբեք չի լինում ամպամածություն և խոնավություն. այս տեղերից է, որ տեղեկությունները տարածվում են ամբողջ աշխարհով, այդ թվում հասնում են մեզ՝ արդեն ամրագրված երկարատև, հազարամյա դիտողականությամբ... բայց և այնպես մենք պարտավոր ենք ընդունել, որ հույները կատարելության են հասցնում այն ամենը, ինչ նրանք ստանում են բարբարոսներից» (**Платон, Послезаконие**, т. 3, ч. 2, Москва, 1972, 986e-988a):

Անշուշտ, հայ բժշկության ակունքները մեզ տանում են դեպի նախաքրիստոնեական, հեթանոսական Հայաստան: Եվ չնայած հանրահայտ պատճառներով այդ շրջանի հայ ինքնատիպ կիրառական բժշկության հուշարձաններից նվազ տեղեկություններ են մեզ հասել, այսուհանդերձ առկա են այդ շրջանի հայ կիրառական բժշկության գոյությունը հավաստող մի շարք վկայություններ⁶: Ավելի ուշ՝ Ք. ծ. ա. VI դարից սկսած հայ բժշկական մշակույթի մեջ գերիշխողը դառնում է հունահռոմեական դասական բնափիլիսոփայությունն ու բժշկությունը, որին քաջատեղյակ էին հունական ու ասորական ուսումնական կենտրոններում կրթված հայ մտավորականները: Հայ բժշկության շրջափուլերի խնդրին անդրադառնալիս, անշուշտ հարկ է նշել հայ բժշկության նաև նախաքրիստոնեական ժամանակափուլը: Այսուհանդերձ՝ հայ գիտական բժշկության ձևավորման և զարգացման ժամանակափուլերը համընկնում են հետքրիստոնեական հայ ոսկեդարյան և Վերածննդի ժամանակափուլերին:

Իրոք՝ միջնադարյան հայ բժշկության ակունքներում ոսկեդարյան հայ բնափիլիսոփայական մշակույթն է ի դեմս Եզնիկ Կողբացու, Դավիթ Անհաղթի և Անանիա Շիրակացու բնափիլիսոփայական և բնագիտական ստեղծագործությունների: Այդքանով իսկ հայ բժշկագիտության զարգացման V-VII դարերի ժամանակաշրջանը կարող ենք բնութագրել որպես **ոսկեդարյան շրջափուլ**:

Մաշտոցյան գրերի գյուտից ի վեր բժշկությունը հայերին ծանոթ էր հայ մատենագիրների բնափիլիսոփայական գրվածքներով, իսկ տեսական բժշկության ոլորտում առանցքային նշանակություն ունեցան IV դարի աստվածաբան գիտնականներ Նեմեսիոս Եմեսացու «Յաղագս բնութեան մարդոյ» և Գրիգոր Նյուսացու «Յաղագս կազմութեան մարդոյ» ստեղծագործությունների VIII դարում իրականացված թարգմանությունները հունաբան հայերենով: Ինչպես հայտնի է, ամբողջ V-VII դարերի ընթացքում հարուստ թարգմանական գրականություն ստեղծվեց⁷, և իմաստասիրական, քերականական, ճարտասանա-

⁶ Պատմական Հայաստանի տարածումը բժշկական մշակույթը սկսել է ձևավորվել դեռ Ք. ծ. ա. XV-XIII դարերում, հայ էթնոսի կազմավորմանը զուգընթաց: Հայ բժշկության այդ շրջափուլին վերաբերող վկայություններ կան նախահայերի սեպագիր արձանագրություններում և ասորաբարեղական ու հին հունական սկզբնաղբյուրներում: Հեթանոսական և վաղ քրիստոնեական Հայաստանի ավանդական բժշկությանը վերաբերող տեղեկություններ են պարունակում նաև անտիկ շրջանի (Հերոդոտոս, Ստրաբոն, Քսենոփոն) և ոսկեդարյան շրջանի (Մովսես Խորենացի, Ղազար Փարպեցի, Սեբեոս) պատմիչների գործերը: Հայ բժշկության ձևավորման հեթանոսական և վաղ քրիստոնեական ժամանակի շրջաբաժանումներին հանգամանալից անդրադարձ կա բազմալատակ բժշկապատմաբան Լ. Հովհաննիսյանի «Բժշկության պատմությունը Հայաստանում» դասական աշխատության մեջ (Օգանեսյան Լ., *История медицины в Армении*, ч. 1-ая, Ереван, 1946, с. 19-75), նաև՝ Ս. Վարդանյանի գրքում (Վարդանյան Ս., *Հայաստանի բժշկության պատմություն*, Երևան, 2000, էջ 19-35):

⁷ Ինչպես վկայում է Սևանի վամահայր Մաշտոցը (հետագայում կաթողիկոս), Գևորգ կաթողիկոսին գրած նամակի մեջ V-VII դարերում Հայոց երկրի մեջ, հունարեն լեզվի և գրա-

կան հայերեն դասական թարգմանությունները ոչ միայն դարձան «արտաքին» գրոց ձեռնարկներ դպրոցների համար, այլև հարստացրին հայերենը գիտական, մասնագիտական, հոետորական, իմաստասիրական իմաստներով և եզրերով⁸ :

Հետագայում հայ բժշկագիտությունը զարգանում է Հայաստանի ուսումնական և գիտական կենտրոններում Անիում և Հաղբատում, Նարեկում, Սանահինում և Տաթևում, որոնցից շատերը կոչվել են «համալսարան», ինչպես նաև Կիլիկիայում, Փոքր Հայքում, Կ. Պոլսում, Սեբաստիայում և այլուր, որտեղ բժշկամատենագիրների բազմաթիվ սերունդներ իրենց ներդրումն են բերել հայ բժշկագիտության հարուստ ժառանգությանը, որ հետագա ուսումնասիրողների համար պետք է բացեր միջնադարյան հայ բժշկագիտության զարմանալի նոր, անսպասելի շերտեր ու հաստատեր միջնադարյան հայ բժշկագիտական մտքի շարունակականության իրողությունը (այդ հարցին կանդրադառնանք ստորև):

Հայտնի է, որ միջնադարյան հայ բժշկագիտության X-XIV դարերն ընդգրկող ժամանակային շրջաբաժանումն անժխտելիորեն համարվում է հայ միջնադարյան մշակույթի Վերածննդի շրջանը, որն սկիզբ առավ Բագրատունյաց

կանոսյան տեղյակ և հմուտ շատ անձեր կային. «Նորոգելին Հայաստան եկեղեցիքն ըստ բազմամարդ շինութեան, և պէս պէս ուսմանց առատութիւն և արուեստաւոր և դպրոց կանգուն էին յաշխարհիս, և յոյն բարբառոյ տեղեկագոյն և զուգաշուրթն նոցին թարգմանք յորով կային» (**Գուրեան Ե.**, Պատմութիւն հայ մատենագրութեան, Երուսաղեմ, 1933, էջ 52-53): VIII դարում «ծաղկեալ վիճակի մէջ էր» Սյունյաց ֆեոդոկական դպրոցը, հատկապէս Ստեփանոս Սյունեցու շնորհիվ, որն, ըստ Ստ. Օրբելյանի՝ անուրանալի գերակայություն ուներ Հայաստանի մյուս դպրոցների նկատմամբ. «... Սյունյաց աթոռը հայոց վարդապետների մէջ մեծապատիվ ու առաջնակարգ էր»: Օրբելյան պատմիչը ինքն էլ լինելով Սյունյաց ֆեոդոկների հաշորդը, հիշում է այնտեղի «պայծառացեալ» դպրոցների մասին, դրանք համեմատելով Աթենքի ուսումնական կենտրոնների հետ. «... Սյունյաց վարդապետաւանը, որը Հայաստանի բոլոր գիտումների գլխավոր տեղն էր, որտեղ գտնվող դպրոցները ծաղկած էին: Չէ՞ որ ինչպես արեւական դպրոցներն էին հռոմեականների և հունականի մէջ փարթամացած և գիտությունների մայր հոշակված իսպանացների աշխարհում լատինական ու հունական դպրոցայութ, այնպես էլ սրանք՝ Թորգոմյան տանը՝ մեր Հայոց աշխարհում» (**Ստեփանոս Օրբելյան**, Սյունիքի պատմություն, թարգ. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1986, էջ 135, 148-149):

Մեկ այլ վկայություն. Մխիթար Այրիվանեցու հավաստմամբ Ստեփանոս Սյունեցին Դավիթ Հյուպատոսի հետ «թագավորական ֆաղափում» Կ. Պոլսում VIII դարում հունարենից հայերեն են թարգմանել Գիոնիսիոս Արիոպագացու, Գրիգոր Նյուսացու, ինչպես նաև՝ Նեմեսիոսի բնության մասին գրքերը. «... եկին ի թագաւորաբնակ ֆաղափն Կոստանդնուպոլիս, ... անդ գտին տոբա զգիրսն Գիոնեսիոսի Արիպագացոյ... Իսկ նոքայ մեծաւ ցանկութեամբ թարգմանեցին զնա ի յունականէն ի հայ բարբառ: ... Գտին և ի նմին ֆաղափի զբազմիմաստ գիրսն Գրիգորի Նիսացոյ, որ վասն բնութեան մարդոյ եւ կազմութեան կարգեալ էր եւ զայն ևս թարգմանեցին» (**Գ. Յովսէփեան**, Մխիթար Այրիվանեցի, Երուսաղեմ, 1931, էջ 17):

⁸ Տե՛ս Յ. Մանանդեան, Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վիեննա, 1928, էջ 10-11:

Թագավորության շրջանում, ուր կային բոլոր նախապայմանները գիտության զարգացման համար: Հայ բժշկության այս Վերածնունդը, որ սկզբնավորվում է X դարից և գոյատևում երկու դար, անկասկած հարկ է դիտել որպես հայ միջնադարյան բժշկության Անիական շրջափուլ: Եվ պատահական չէ, որ մեզ հասած առաջին հայերեն բժշկական երկը՝ «Գագիկի դեղագիրտարանը», գրվել է Անիում X դարում, «յաղթող» Գագիկ Թագավորի օրոք⁹:

X-XI դարերի հայ բժշկական մշակույթի վերելքի մեջ իր անուրանալի դերն ունի Պահլավունիների հայտնի տոհմից սերված հանրագետ, գիտնական-

⁹ Հայագետների մեծ մասը «յաղթող» Գագիկ թագավորին նույնացրել են Գագիկ Ա Բագրատունու հետ (990-1020 թթ.), որից հետևում է, որ բժշկարանը գրվել է X դարում (անվանի հայագետ Գ. Հովսեփյանի կարծիքով բժշկարանի պատվիրատուն Կարսի վերջին թագավոր Գագիկ Կարսեցին է, **Գարեգին Ա Հայրապետ**, Հայ-արաբական բժշկական և մշակութային յարաբերության խնդիրներ, *Հասկ*, Գ տարի, 1957, էջ 6-7): Հետագայում՝ 1294 թ. այն Կիլիկիայում, Հեթում թագավորազն պատմիչի պատվերով խմբագրվում և լրացվում է ևս երկու բաժիններով (Մխիթար Հեռացու «Ջերմանց մխիթարութիւն» բժշկարանի համառոտ խմբագրությունը և Կիլիկիայում գրված անհայտ հեղինակի մի արժեքավոր բժշկարան) ու ստանում «Գագիկ-Հեթումյան բժշկարան» անվանումը:

Հայերեն բժշկական մատյանների մեջ հնագույնը համարվող այս օրինակը Վնտկ. 1281-ն է (տե՛ս նույն տեղում, էջ 12-15, նաև **Ճեմհեմյան Ա.**, *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ*, Կ. Ը, Վենետիկ, 1998, էջ 709-722): «Գագիկ-Հեթումյան» բժշկարանի մեկ այլ օրինակ է եղմ. 370, որի առաջին թերթերը, դժբախտաբար, բացակայում են (**Գարեգին Ա Կաթողիկոս**, *Յիշատակարանք ձեռագրաց*, Կ. Ա., Անթիլիաս, 1951, էջ 667-674): («Ավագ հեփմարանի» ԺԲ դարի այս ընդօրինակության մասին կարևոր ծանոթություններ տե՛ս **Պողարեան Ն.**, *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց*, Կ. 2-րդ, Երուսաղեմ, 1967, էջ 279-288): Այս օրինակը բացառիկ է երկու թերթ մագաղաթյա պահպանակների վրա արված բժշկների պատկերներով: Գ. Հովսեփյանը գրում է. «[Երուսաղեմի № 370] ձեռագիրը մի թանկագին մնացորդ է նախնեաց յիշատակ այնպիսի պատմական անձի և ցեղի, որպիսին Հեթումն է, Օշնի որդին, Ներսես Լամբրոնացու եղբայրը: Նա գանձարան է, ոչ միայն բժշկական գիտության, [հաւանօրէն] ամենից ընդարձակը լինելով մինչև այժմ հայտնի բժշկարաններից, այլ ևս գանձարան հայ լեզուի և ժողովրդական բարբառների ուսումնասիրության» (**Գ. Յովսեփեան**, *Հասկ*, Գ տարի, էջ 12): «Գագիկ-Հեթումյան» բժշկարանին առնչվող մի ուշագրավ հանգամանք ևս. Զմմատի վանքի մի բժշկարանում (Զմ. 250, թվագրվում է 1330 թվականից առաջ), առկա է հետևյալ հիշատակագրությունը. «Թվիս Հայոց ՋՃՌԹ (=1330) գնեցի բժշկարանս այս ևս հարմ (?), որ եմ որդի Հարպետին, դառն ես ի չար ժամանակ էր եփ գնեցի... ամենայն ով զայս գիրս կարդայ թողութիւն խնդրեցէ ի բարին, ես յիշեցէ ի յաղասք ձեր. Աստուած կատարէ զխնդրուածս ձեր» (**Քեչիշեան Մ.**, *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմատի վանքի Մատենադարանին*, Վիեննա, 1964, էջ 574): Ուստի ձեռագիրը կարելի է համարել մեզ հասած հայերեն հնագույն բժշկարաններից մեկը: Ավելին՝ ձեռագրի բովանդակությունը թույլ է տալիս տեսնել Զմ. 250 անհեղինակ բժշկարանի աղերսները «Ավագ հեփմարանի» հետ, այն դիտարկելով «Գագիկ-Հեթումյան» բժշկարանի հնագույն ընդօրինակություններից մեկը: Ենթահակությամբ արձանագրենք, որ այդ փաստի վրա մեր ուշադրությունը հրավիրեց Մատենադարանի գլխավոր ավանդապահ Գ. Տեր-Վարդանյանը: Իհարկե, այս խնդրի լուսաբանման համար անհրաժեշտ է ձեռագրագիտական և աղբյուրագիտական մանրագնիմ հետազոտություն, որն առանձին ուսումնասիրության նյութ է:

բժիշկ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին, ում, իրավամբ, համարում են Անիի գիտական դպրոցի հիմնադիր: Արձանագրենք նաև, որ Բագրատունյաց թագավորության խոշոր քաղաքներում ծաղկում էր ապրում նաև առողջապահական և հիվանդանոցային գործը¹⁰:

Ի դեպ, միջնադարյան հայ մատենագրության մեջ առկա մի վկայություն հավաստում է մինչև Անիական շրջափուլը՝ X-XI դարերը, Հայաստանում գործող բժիշկների գոյությունը: Այս մասին ակնարկում է ինքը՝ Հերացին. «... Եւ ի Հայք բնաւ ոչ գտի զվարդապետութիւն եւ զիմաստ նախագիտութեան, այլ զստացումն միայն, եւ այս՝ ոչ ըստ կարգի եւ լի, այլ համառօտ եւ ծաղկաքաղ աստի եւ անտի հաւաքեալ յայլ եւ յայլ գրչաց եւ մտաց այլայլած»¹¹:

Հայ մատենագրության մեջ առկա են այդ իրողությունը հավաստող այլ վկայություններ ևս, առավել ստույգ՝ IX դարի հայ բժիշկ Հովհաննես բժշկապետի մասին, ով հունարենից հայերեն է թարգմանել Դիոնիսիոս Արիոպագացու «Պատմութիւն» կամ «Ինքնակենսագրութիւն» գործը: Այս առիթով Ղ. Ալիշանն ի պատասխան Ղ. Հովնանյանի հարցմանը գրում է. «Աշխարհական մատենագիր յառաջ քան զԺԲ դար համարիմ, թէեւ գրվածք շերտիցին նոցա արդ կամ հագիւ... Մուրանալով մարթէ յիշել յԹ դարու զՄուշեղ Բագրատունի ըստ պատմութեան Թովմայի Արծրունոյ, — Յովհաննես բժշկապետ¹², ի նմին դարու...»¹³: Հովհաննես բժշկապետի մասին տեղեկություններ է հաղորդում նաև Գ. Հովսեփյանը. «Թ դարում ունինք և յական է յանուան է յիշուած մի հայ բժիշկ՝ Յովհաննէս անունով, ով որպէս առաջին հայ բժիշկը յիշատակում է 879 թուին, բայց նա իբրեւ վկայաբանութեան թարգմանիչ յայտնի է Դիոնիսիոս Արիոպագացու «Պատմութեան» կամ «Ինքնակենսագրութեան»¹⁴: Այդ մասին նշվում է նաև Երուսաղեմի սուրբ Հակոբյանց վանքի մատենադարանի «Ճառընտիր»-ներից մեկի հիշատակարանում. «[Եր. 175ա] Այս պատմութիւն սրբոյն Դիոնիսիոսի ի սուրբ քաղաքն Երուսաղեմի թարգմանեալ էր յունակա-

¹⁰ Առողջապահական հիմնարկների և այդ նպատակին ծառայող բարեգործական ձեռնարկումների բազմաթիվ իրողությունների ենթ առնչվում Բագրատունիների հզոր և անկախ թագավորության գրեթե երկհարյուրամյա (X-XI դարեր) իշխանության շրջանում: Դրա ապացույցն էին թագավորության տարբեր ֆաղաֆներում գործող առողջապահական հիմնարկներն ու սանիտարահիգիենիկ կառույցները, հասարակական շենքերը, բաղնիքները, ջրատար խողովակները (Գարապետյան Գ., «Առողջ ապրելակերպն ըստ Ամիրդովյաթ Ամասիացու», էջմիածին, 2014, էջ 84):

¹¹ Մխիթարայ բժշկապետի Հերացոյ, Ջերմանց մխիթարութիւն, Վենետիկ, 1832, շն. էջ 5:

¹² Այստեղ և այսուհետ մեջբերումների ընդգծումները մերն են:

¹³ Մեջբերումը ըստ Հովնանյանի՝ Յովհաննէս Ղ., Հետազոտութիւնք նախնեաց ոսմիորէնի վրայ, մասն առաջին, Վիեննա, 1897, էջ 44:

¹⁴ Ըստ Գարեգին Հովսեփյանի՝ 1911 թ. միջնադարյան հայ բժշկության խնդիրներին վերաբերող «Կիրիկիոյ կաթողիկոսութեան ժողովրդային լսարանին մեջ» դասախոսության, որն անտիպ էր մնացել, և միայն 1957 թ. Գ. Հովսեփյանի գիտական մի աշխատակից հրատարակեց այն (Գարեգին Ա. Հայրապետ, Հասկ, Գ տարի, էջ 5):

նին [յունականէն], իսկ ի մերս թարգմանեաց Յովհաննէս բժիշկ յերեքհարիւր քսան և ութ թուականութեանն Հայոց (= 879)»¹⁵ :

Երուսաղեմի մատենադարանի մեկ ուրիշ «Ճառընտիր»-ում ևս հիշատակվում է Հովհաննէս բժիշկը. «[էջ 815] Կեանք Դիոնէսիոսի Եպիսկոպոսի, որ էր որդի Սոկրատեա և գլխաւոր Աթենացոց, որ կոչի քաղաք իմասնոց. – Պատմեաց վասն անձին իւրոյ երանելին Դիոնէսիոս... Այս պատմութիւն սրբոյն Դիոնէսիոսի ի սբ. քաղաքն Երուսաղեմի թարգմանեալ էր ի յունականէն, իսկ ի մերս թարգմանեաց Յովհաննէս բժիշկ ՅԻԸ (=880), ի թուականութեանս հայոց...»¹⁶ : Միքայել Չամչյանը ևս, թվարկելով IX դարի հայ մատենագիրներին արձանագրում է. «... էր ի նոյն աւուրս և յովհաննէս ոմն բժիշկ՝ այր իմաստուն և տեղեակ բազում լեզուաց. և սա թարգմանեաց զպէսպէս պատմութիւն սրբոց, ըստ որս և զպատմութիւն վարուց սրբոյն Դիոնէսիոսի արիսպագացոյն, որպէս դնի ի հին ճառընտիրս»¹⁷ : Դժբախտաբար Հովհաննէս բժշկի կյանքի, առավել ևս նրա բժշկական գործերի մասին ստույգ տեղեկություններ չեն պահպանվել, այսուհանդերձ վերոնշյալ փաստարկներից բխող եզրա-

¹⁵ Վերոնշյալ «Ճառընտիր»-ը մեր ուշադրությունը գրավեց մեկ այլ հանգամանքով ևս. ըստ պահպանված հիշատակարանի՝ այն ընդօրինակել է Կիլիկիայում 1300 թ. Ստեփանոս գրիչը, ով համարվում է նաև ձեռագրի ստացողը. «Ես մեղաւոր հոգս Ստեփանոս ցանկացայ Աստուածաշունչ գրոց ստանալ՝ եւ կատարեաց Աստուած զփափաքն իմ, եւ գրեցի որպէս հանդիպեցաւ, երեք գիրք ի տուփ մի...: Եւ զի էի ես կարի յոյժ տկարացեալ յաչաց, եւ տագնապ մեծի ի մահմետականացն...: Գրեցաւ ի թու[խ] ՉԽԹ (=1300), ի դառն ժամանակիս, քանզի զկամպրունիս քաղաքն եւ զայլ շրջաբնակս այրեցին մահմետականն, եւ մեք մազապուրծ հազիւ հազ կարեցաք զերծանել Աստուայ ազնութեամբն...» (**Գարեգին Ա Կարթղիկոս**, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, էջ 81-82; տե՛ս նաև **Պողարեան Ն.**, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հտ. 2-րդ, էջ 276): Հայտնի է Կիլիկիայում 1244 թ. ընդօրինակված մի այլ ձեռագիր, որի գրիչը կրկին Ստեփաննոսն է, իսկ ստացողը՝ Հերթում Ա-ի եղբայր Սմբատ Գունդստաբլը (ձեռագիրը եղել է Տրդատ Եպիսկոպոս Պայլանի անձնական սեփականությունը): Ահա գրչի գլխավոր հիշատակարանը. «... Գրեցաւ գիրս կազմութեան հաննարայեղձ բանի՝ Գրիգորի Աստուածիմաստ անձին, ձեռամբ Ստեփանոսի նուաստի անարուեստ գրչի եւ մեղապարտ անձին, ի խնդրոյ մեծ սպարապետին Հայոց Սմբատա՝ որդոյ Կոստանդեա մեծ արքայապանին Հայոց եւ եղբար թագաւորին Հայոց Հերթոյ...: Գրեցաւ սա ի թուականութեանս ՈՂԳ (=1244)...: Արդ գրեցաւ սա ի քաղաքս, որ կոչի Ատանա...» (**Գարեգին Ա Կարթղիկոս**, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, էջ 953):

Հիմքեր կան կարծելու, որ Կիլիկիայում մի շարք ձեռագրեր ընդօրինակված գրիչ Ստեփանոսը Ահարոն բժշկապետի տոհմի (XI-XIV դարեր) ամենաբեղմնավոր բժշկական գործունեություն ծավալած Ահարոնի որդի Ստեփանոսն է, ում գրչին է պատկանում «Մադիկ» բժշկարանը, քանզի ժամանակագրական առումով (1232-1244 թթ.) դրանք համընկնում են:

¹⁶ Տե՛ս **Պողարեան Ն.**, նշվ. աշխ. էջ 99; տե՛ս նաև **Զարբհանալեան Գ.**, Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց, Վենետիկ, 1889, էջ 382, նա՛ն նույն հետիմակի՝ Պատմութիւն հայ հին դպրութեան, Վենետիկ, 1932, էջ 530, **Ալիբեկեան Ն.**, Նիւթեր հայ վկայաբանութեան ուսումնասիրութեան համար, Վիեննա, 1914, էջ ԻԴ-ԻԵ, 42, **Ալգերեան Մ.**, Կրակատար Վարք և վկայաբանութիւն սրբոց, Վենետիկ, 1810, էջ 669:

¹⁷ **Զամչեանց Մ.**, Հայոց պատմութիւն, հ. Բ, Երևան, 1984, էջ 689:

հանգումը մեկն է. **IX դարում Հայաստանում ունեցել ենք Հովհաննես անունով հայ բժիշկ-մատենագիր, որն, ինքնին, այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանում բժշկական գիտության առկայության ապացույց է:**

Ամփոփելով վերոշարադրածը հարկ է արձանագրել, որ միջնադարյան հայ բժշկագիտության մեջ երկու դար հարատևած (X-XI դարեր) **Անիական շրջափուլը**, որն համընկնում է հայագիտության մեջ ընդունված՝ հայկական մշակույթի աննախագեպ վերելքի՝ Վաղ Վերածննդի շրջանին (և որը պայմանականորեն կարող ենք անվանել հայ բժշկության մինչհերացիական շրջափուլ) հիմք նախապատրաստեց XII-XIV դարերի հայ դասական բժշկական մշակույթի աննախագեպ վերելքին՝ **Կիլիկյան շրջափուլին:**

Հայ միջնադարյան բժշկական մշակույթն այդ ժամանակաշրջանում իր տրամաբանական շարունակությունն ու զարգացումը գտավ Մեծ Հայքից դուրս, Կիլիկիահայ բժշկական դպրոցում, ի դեմս Մխիթար Հերացի բժշկապետի և նրա հետևորդների: Անառարկելիորեն «Մեծն Մխիթարի» դարակազմիկ բժշկագիտական գործերով է իմաստավորվում հայ բժշկական մշակույթի Կիլիկյան շրջափուլը. դրանք գիտական մտքի նորարարություն էին ոչ միայն հայ, այլև՝ ընդհանրապես ժամանակի բժշկության մեջ: Իրոք՝ Հերացին նորարար է բժշկության տեսության, մասնավորապես, ախտաձագման բնագավառում: Հայ բժշկապետը տենդային վարակական հիվանդությունների ախտաձագման մեջ առաջ է քաշում այնպիսի ելակետային դրույթներ, որոնք խթան հանդիսացան իր ժամանակի բժշկության մեջ բոլորովին մի նոր՝ «բորբոսային», «կենդանի հարուցչի» տեսության, դրանով իսկ դառնալով բակտերիոգիայի դարաշրջանի նախակարապետը: Փաստորեն՝ Հերացին նոր սկիզբ է ներմուծում բժշկության մեջ, որն ավելի ակնառու արտահայտվում է նրա հիմնարար աշխատության՝ «Ջերմանց մխիթարութիւն» երկի բորբոսային ջերմերի (մալարիա, որովայնային և բժավոր տիֆ, ժանտախտ, խոլերա, սև ծաղիկ) բաժնում:

Այդ շրջանի հայ բժիշկ մատենագիրներին, սկսած Մեծն Մխիթար բժշկապետից, թվարկում է Ամիրզոլլաթ Ամասիացին իր «Անգիտաց անպէտ» դեղաբառարանի նախաբանում. «Առաջին բժշկապետքն մեր մեծն Մխիթար բժիշկն, եւ Ահարոն բժիշկն, եւ որդի նորա՝ Ստեփանոս բժիշկն, եւ տոհմն նոցա՝ Ճոշլին բժիշկն, եւ Սարգիս բժիշկն, եւ Յակոբ բժիշկն, եւ Դեղին բժիշկն, եւ Սիմաւոն բժիշկն, եւ Վահրամ բժիշկն, որ շատ գրեանք շիներ էին վասն դեղերուն զաւրութեանն եւ աւգտութեան...»¹⁸:

Ամիրզոլլաթի հիշատակած բժիշկների կենսագրությանն ու բժշկական գրություններին հանգամանորեն անդրադարձել է Կ. Բասմաջյանը¹⁹:

¹⁸ Ամիրզոլլաթի Ամասիացույ Անգիտաց անպէտ, ի լոյս էած Կ. Բասմաջեան, Վիեննա, 1926, էջ 2:

¹⁹ Բասմաջեան Կ., «ԺԱ. դարու հայ բժիշկները ըստ Ամիրզոլլաթի», Ընդարձակ տարեցույց ս. Փրկիչ Ազգային հիվանդանոցի, Կ. Պոլիս, 1932, էջ 112-115:

Վերոհիշյալ բժիշկների գործերից, դժբախտաբար, միայն Մխիթար Հերացու «Ջերմանց մխիթարութիւն»-ն է, որ ամբողջությամբ պահպանվել ու հասել է մեզ: Ինչ վերաբերում է Հերացու այլ աշխատությունների հավանական գոյությունը, միջնադարյան հայ բժշկագիտության մի շարք ուսումնասիրողներ այն կարծիքն են հայտնել, թե Հերացին հեղինակ է նաև ընդհանուր ախտաբանություն և դեղագիտության հարցերին նվիրված այլ բժշկական գրությունների²⁰: Բարեբախտաբար Հերացու անհայտ աշխատություններից առանձին հատակտորներ ու պատառիկներ են պահպանվել հետագա դարերի հայ բժշկական մատենագրության մեջ²¹: Այս առումով առանձնակի արժեք ունի XVII դարի բժիշկ Ասար Սեբաստացու՝ Հերացու գրչին պատկանող աչքի կազմության վերաբերյալ մի ընդարձակ հատվածի ավելացումը XII դարի բժիշկ Աբուսայիդի «Մարդակազմության» իր խմբագրած օրինակին²²:

Հայ բժշկության պատմության Կիրիկյան շրջափուլին անդրադառնալիս անշուշտ հարկ է նշել նաև Ամիրգովլաթի հիշատակած XII-XIV դարերում Կիրիկյայում ապրած և ստեղծագործած Ահարոն բժշկի տոհմի մասին՝ ի դեմս Ահարոնի, նրա որդիներ Ստեփանոսի և Ճոշլինի, Սարգիս, Հակոբ, Գեղին, Սիմավոն, Վահրամ բժիշկների, որոնցից միայն Ստեփանոս բժշկի և նրա «Ծաղիկ» բժշկարանի մասին ունենք որոշ տեղեկություններ²³: Մի հանգամանք ևս՝

²⁰ Տե՛ս **Յովնանեան Ա.**, *Հետազոտութիւնք նախնեաց ուսմկորենի վրայ*, մասն Ա, Վիեննա, 1897, էջ 87-91, **Ալիշան Ա.**, *Շնորհալի եւ պարագայ իւր*, Վենետիկ, 1873, էջ 260-261, **Քոբզումեան Վ.**, «Հայ բժշկական ձեռագիրք ու Ղազարու վանքին», *Բազմավէպ*, 1923, էջ 42-43, **Оганесян Л.**, *История медицины в Армении*, ч. II, Ереван, 1946, с. 83-84:

²¹ Տե՛ս **Կարապետյան Գ.**, «Նոր պատառիկ Մխիթար Հերացու անհայտ աշխատությունից», *էքսպերիմենտալ և կլինիկական բժշկության հանդես*, Երևան, № 6, 1976, էջ 106-107, նաև **Կարապետյան Գ.**, «Պատառիկներ XII-XIV դարերի հայ բժիշկների անհայտ աշխատություններից», *ՊԲՀ*, Երևան, 1979, № 4, էջ 273-274:

²² **Աբուսայիդ**, *Յաղագս կազմութեան մարդոյն*, աշխ. **Վարդանյան Ս.**, Երևան, 1974, էջ 17-24, բացի այդ «Ջերմանց մխիթարութիւն» երկի ՄՄ 416 ձեռագրի գրիչը նույն օրինակում հավելել է նաև Հերացու մեկ այլ աշխատության՝ «Ախրապատին»-ի համառոտ խմբագրությունը (**Վարդանյան Ս.**, *Հայաստանի բժշկության պատմություն*, էջ 103):

²³ Ըստ բժշկարանում պահպանված հիշատակարանի՝ այն գրվել է Եղեխայում, 1232 թ. «... եւ ես Ստեփանոս մեղուցեալ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ և իմ հարազատ եղբայրն ճօշլին բժիշկն գրեցաք զինքս ի թվին Հայոց ՈԶԱ (1232) ի յօգտութիւն շատ բժշկաց և յառողջութիւն բազում հիւանդաց...»: Այս տոհմի բժիշկները խորապես հմտացած էին դեղագիտության մեջ («... որ շատ գրեանք շինեք էին վասն դեղերուն զարութեանն եւ ազտութեանն») և պատահական չէ, որ նրանց անուններով բազմաթիվ դեղատոմսեր են հանդիպում հետագա դարերի ձեռագիր բժշկարաններում: Յավոք, այս արժեքավոր բժշկագիտական երկը չի պահպանվել, և այսօր նրա մասին տեղեկություններ կարելի է փոխել միայն Կ. Գաբրիկյանի անձնական ձեռագրային հավաքածուի նկարագրությունից, որտեղ ի թիվս այլ բժշկարանների անվան էր նաև Ստեփանոս Եղեխացու «Ծաղիկ» բժշկարանը (տե՛ս **Գաբրիկեան Կ.**, «Յուզակագրութիւն իմ սեփական բժշկարաններու եւ այլ ձեռագրաց», *Սիոն*, Երուսաղեմ, 1953, Փետրուար, էջ 46-47, տե՛ս նաև **Գաբրիկեան Կ.**, *Հայ բուսաշխարհ*, Երուսաղեմ, 1968, էջ ԻԳ-ԻԵ):

Ստեփանոսն իր բժշկարանում Ահարոնի և Ճոշլինի կողքին հիշատակում է նաև Միքայել և Միմեոն բժիշկների անունները, որոնք բացակայում են Ամիրդովլաթի նշած բժիշկների շարքում. «Եւ իմ ծնողացն Ահարոն բժշկին և Մլհամի, եւ հարազատ եղբոր իմոյ Ճոշլինի բժշկին և յառաջ փոխեցելուն առ Քրիստոս Միքայելի բժշկին...: Եւ ի Միսիթար և ի Սիմէօն բժիշկէն խօսք սակաւ եդի յայս գրունքս վասն օգտութեան մարդկան...»²⁴:

Ամիրդովլաթի թվարկած կիլիկյան բժիշկների շարքում չի հիշատակվում նաև XIII դարի բժշկապետ Գրիգորիսի անունը, ով համարվում է Միսիթար Հերացու բժշկագիտական տեսակետների, մասնավորապես՝ տենդերի ախտաձագման «բորբոսային» ինքնատիպ տեսության որդեգրողն ու զարգացնողը²⁵:

Ամփոփելով արձանագրենք՝ երեք դար գոյատևած հայ բժշկական Կիլիկյան շրջափուլը. տեսական ու կիրառական բժշկական կուտակելով, նախապատրաստեց հետագայի՝ Ամասիահայ (ամիրդովլաթյան) բժշկական մշակույթի շրջափուլը²⁶:

Այս շրջափուլը միանշանակորեն բնութագրվում է XV դարի մեծ բժշկապետ Ամիրդովլաթ Ամասիացու հանրագիտական բնույթի բժշկական մատենագիր ժառանգությամբ, որի գիտական արժեքը, ի շարունակություն հերացիական նորարարության, նույնպես դուրս գալով ազգային շրջանակից, դառնում է միջնադարյան բժշկագիտական մշակույթի երևելի արտահայտություններից մեկը: Եվ չնայած՝ Ամասիահայ բժշկական շրջափուլը ներկայանում է, փաստորեն, մեզ հայտնի մեկ բժշկի՝ Ամիրդովլաթի բժշկական ժառանգությամբ,

²⁴ Գաբրիելեան Կ., Հայ բուսաշխարհ, էջ ԻԵ:

²⁵ Գրիգորիս, Քննութիւն բնութեան մարդոյ եւ նորին ցաւոց, աշխ. Կծոյան Ա., Երևան, 1962, էջ XVIII-XXI:

²⁶ Անկախ հայ բժշկագիտության շրջափուլային տարաբաժանումներից հարկ է թերևս, նշել նաև, որ մինչ Ամիրդովլաթ, հայ բժշկական մատենագրության մեջ հայտնի է ևս մի հնագույն բժշկական մատյան՝ «Յովհաննէս հեֆիմի» բժշկարանը, կազմված 1438 թ. «Զվերջի կազմողս եւ զաշխատողս գոյս զԱբրահամ բազմամեղս աղաչեմ յիշել ի Տէր սրտի մտամ... Ընդ նմին եւ զկազմել տվող զՅովհաննէս հեֆիմս եւ զհայրն իւր զհանգուցեալն ի Քրիստոս զվարպետ Սկանդարն յիշեսչիք, եւ Աստուած յիշողացտ ողորմեսցի: Կազմեցաւ (=խմբագրեցաւ) ի թվին Հայոց ՊԶէ (=1438)» (Յ. Տաշեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Միսիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 740): Մխիթարյան միաբան Ղ. Հովնանյանի կարծիքով, այս հնագույն բժշկարանը կարելի է համարել «Գագիկ-Հեթումյան» բժշկարանի ազատ խմբագրություն, որը ենթարկելով փոփոխությունների, համառոտագրումներով, նաև՝ նոր նյութերի հավելումներով կարող է համարվել մի ինֆնուրույն բժշկական մատյան (Յովհաննէան Ղ., Հետազոտութիւնք նախնեաց ուսմիտիւնի վրայ, էջ 143-149):

Մի ուշագրավ փաստ ևս. եթե նկատի առնենք, որ ուղիղ աղերսներ կան Ամիրդովլաթի «Ախրապատին»-ի և «Գագիկ-Հեթումյան» ու «Յովհաննէս հեֆիմի» բժշկարանների միջև, ինչն ակնառու կերպով ցույց է տվել Ղ. Հովնանյանը, զուգադրելով այդ երեք բժշկարանների համանման հատվածները (տե՛ս նույն տեղում, էջ 146-157), ապա կարելի է ենթադրել, որ Ամիրդովլաթն, ամենայն հավանականությամբ, ձեռքի տակ է ունեցել դրանք:

այսուհանդերձ նրա՝ բժշկագիտության գրեթե բոլոր ոլորտներն ընդգրկող ստեղծագործությունները, իրենց գիտական համապարփակ ընդգրկումներով և վերլուծություններով, մեզ իրավունք են վերապահում այն բնորոշել որպես հայ բժշկության մի ինքնուրույն, առանձին և իհարկե՝ ինքնատիպ շրջափուլ:

Այս բնորոշման առիթը մեզ տալիս է Ամիրդովլաթի բժշկագիտական հանրագիտական դարակազմիկ մատենագիր ժառանգությունը՝ հինգից ավելի մեծածավալ բժշկագիտական երկեր, որոնցից յուրաքանչյուրն իր դարաշրջանի մի եզակի գիտական նվաճում է: Ամասիացի բժշկապետի բժշկական հայացքները թե՛ տեսական, թե՛ կիրառական բժշկության բնագավառներում հիմնականում արտացոլում են անտիկ և արաբական բժշկագիտություններից եկող միջնադարյան ընկալումները, բոլորովին նոր՝ ամիրդովլաթյան մեկնաբանումներով, մեկտեղված՝ գիտնական բժշկի բազմակողմանի դիտարկումների, քննադատական ճշգրտումների, սեփական փորձնական աշխատանքի վրա հիմնված արժեքավոր եզրահանգումների հետ: Փաստորեն միջնադարյան հայ բժշկության ամիրդովլաթյան շրջափուլը Ամիրդովլաթի՝ տեսական բժշկությանը նվիրված «Ուսումն բժշկութեան» երկով ամբողջացրեց նաև Մեծն Հերացուց սկզբնավորված հայ միջնադարյան տեսական բժշկության ամփոփ նկարագիրը: Ի վերջո, հենց այդ շրջափուլում Ամիրդովլաթի «Անգիտաց անպէտ» և «Ախրաբագին» դասական գործերի շնորհիվ, հայ կիրառական բժշկության մեջ կատարելության հասցվեցին դեղաբուժության և դեղագիտության իմացական գիտելիքները: Վստահորեն կարելի է արձանագրել, որ Ամասիահայ շրջափուլում, ի դեմս ամասիացի տաղանդավոր բժշկապետի հիրավի գիտական երկերի, հայ միջնադարյան բժշկագիտությունը հասավ դասական կատարելության:

Ամասիահայ բժշկական շրջափուլը, լինելով միջնադարյան բժշկագիտության յուրօրինակ մի սինթեզ, փոխանցվեց հետագա սերունդներին, դրանով իսկ ապահովելով հայ բժշկագիտության զարգացման չընդհատվող գործընթացը:

Հետամիրդովլաթյան հայ բժշկական մշակույթը զարմանալիորեն կենսունակ գտնվեց նույնիսկ այնպիսի ոչ բարենպաստ պատմական ժամանակներում, որպիսին էր Հայաստանի համար ուշ միջնադարը: Իրոք՝ XVI-XVIII դարերը համարվում են ամենամռայլ ժամանակահատվածներից մեկը ոչ միայն բուն Հայաստանի, այլև հայկական գաղթօջախների համար: Այդուհանդերձ, հայ բժշկագիտությունը մի նոր որակական դրսևորումով ի հայտ եկավ Հայաստանից դուրս, Օսմանյան կայսրության հայաշատ վիլայեթներից մեկում՝ պատմական Փոքր Հայքի մայրաքաղաք Սեբաստիայում, որը XVI-XVII դարերում պարբերաբար ենթարկվում էր սելջուկ թուրքերի հրոսակախմբերի ավերածություններին: Պատմաքաղաքական իրադարձությունների այդ դժնդակ ֆոնին առավել արժեքավորվում է սեբաստահայ բժիշկների վաստակն ի դեմս Հովասափ, Ասար և Բունիաթ Սեբաստացիների և նրանց հետևորդների՝ հանձինս Ասարյան-Հեքիմյան-Մեսիյան բժշկական ազգակից ընտանիքների, ինչպես

նաև՝ Բունիաթ Սեբաստացու բժշկական ընտանիքի, որոնց շառավիղները մի քանի հարյուր տարի շարունակել են իրենց՝ ընտանեկան ավանդույթի ուժ ստացած բժշկական պրակտիկան²⁷:

Պատահական չէր, որ հենց Սեբաստիայում իր վերածնունդն ապրեց հայ բժշկագիտական, և ոչ միայն բժշկագիտական, միտքը: Դեռ վաղ միջնադարից սկսած պատմական Փոքր Հայքի մայրաքաղաք Սեբաստիայում ծնվել, ապրել և ստեղծագործել են հայ մշակույթի գրեթե բոլոր բնագավառների կարկառուն ներկայացուցիչներ, քաղաքական և եկեղեցական գործիչներ, արվեստի և գիտությունների երախտավորներ: Դարեր շարունակ Սեբաստիան, ինչպես հայտնի է, եղել է հայ գրչության կենտրոն, այստեղ գրվել և ընդօրինակվել են բազմաթիվ հայերեն ձեռագրեր: Վաղ միջնադարից ի վեր Սեբաստիայում ծաղկում են ապրել նաև բնական գիտությունները, մասնավորապես՝ բժշկագիտությունն ու քիմիան: Ահա հենց այս միջավայրում XVI-XVII դարերում է ձևավորվել սեբաստահայ բժշկական մշակույթը, որի աղբյուրագիտական և ժամանակագրական

²⁷ Ասարյան-Հեփիմյան ընտանիքին պատկանող մի ձեռագիր հեփիմարանում հիշատակվում է նրանց ընտանեկան տոհմաձառի բժիշկ նախապապերից մեկը, որի կյանքի ժամանակաշրջանը համընկնում է Ասար Սեբաստացու ապրած ժամանակաշրջանին (**Սահակեան Ե.**, «Պունիաթ բժիշկ Սեբաստացի և իր բժշկարանը», *ՀԱ, Վիեննա, 1914*, էջ 282): Ավելի ստույգ ու արժեքավոր է Ասարի տոհմաձառին վերաբերող տեղեկությունը, որ առկա է Լոնդոնի Բրիտանական գրադարանի 3712 ձեռագիր բժշկարանում. «Յիշեսջիֆ առ տէր յարժանատու աղօթս ձեր՝ զամենանուստ նառայսս՝ (վիրաբույժ) ձերում ազնուակա-նութեան, զնախնի բժիշկին մեր սեբաստացի խօնայ Պարխուտարն, և որդի նորա, նեռան Ասարն և որդի նորա բժիշկ Պետրոսն: Եւ յիշեսջիֆ զԲրիգորն, և Ասար աղան, և թոռունք նոցա սարկապազ բժիշկ Միխայէլս, և եղբայր նորա խօնայ Գէորգն, և որդի նորա տիրացու Մանուկն, որք և յիշեալ լիշիֆ առաջի տեսան մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» (**Conybeare, A Catalogue of the Armenian Manuscripts in British Museum, London, 1913**, p. 314): Հետագայում ևս ունեցել ենք սեբաստահայ բժիշկներ, ի դեմս՝ Հակոբ, Մարտիրոս, Օհան-Պարսաւ, Պարսաւ Սեբաստացիների, որոնց բժշկարանները նույնպես ինքնատիպ գործեր են, և դրանց մեջ հատկապես հիշատակության է արժանի Մարտիրոս Սեբաստացու կազմած բժշկարանը: Յարդ, մեզ հայտնի Ասարյան-Հեփիմյան բժշկական տոհմից բացի Սեբաստիայում, XVII-XVIII դարերում, ինչպես նաև հետագայում, ապրել և գործել է բժիշկների Մեսիյան Սեբաստացիների ընտանիքը, որի բժիշկներից վերջինը՝ Կոզմաս Մեսիյանը, մահացել է Երևանում 1936 թ. (տե՛ս **Կարապետյան Գ.**, «Սեբաստահայ բժիշկների Մեսիյան ընտանիքը», *Էջմիածին, 2008*, էջ 84-91): Ինչ վերաբերում է Բունիաթ Սեբաստացու ընտանիքին, արժեքավոր տեղեկություններ ենք փառում Զմմաթի վանքի մատենադարանի մի ձեռագրից (Զմ. 250): Բժշկական այս մատյանը համարվում է հայերեն հնագույն բժշկարաններից մեկը (գրվել է 1330 թ. առաջ), և նրա լուսանցքներում առկա են հետագա դարերի տարբեր ընդօրինակողների բազմաթիվ հավելագրություններ: Զեռագրի 78ա էջի կողային լուսանցքի վրա վերից վար գրված է Բունիաթ բժիշկի, նաև նրա որդի Կարապետ բժիշկի աշակերտ Արզուման բժիշկի հավելումը. «Նշան մի այլ քեզ ի յայս ցօս, գոր էս անարժան Արզումանս՝ աշակերտ Պունիաթ բժիշկի Սեբաստացոյ և որդո իւրո Կարապետ բժիշկի շատ աշխատանք կրեցի և ցանկացող էղէ արուեստիս, ևս տեսա այս ցօսս տէր մարդ մի, որ կոչտն ուռաւ ևս ցօեցաօ խիստ, զչանքոյ ի մարտեան արա, որ ի դուրս փաշէ ևս պատոյ լօէ» (**Քեշիշեան Մ.**, *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմաթի վանքի Մատենադարանին*, էջ 565):

քննությունը հավաստում է, որ այդ ժառանգությունը հայ բժշկագիտական մտքի կարևոր արժեքներից է, առանց որի չի կարելի տալ հայ բժշկագիտության ամփոփ պատկերը²⁸: Եվ սա թույլ է տալիս հայ բժշկության Սեբաստահայ շրջափուլը դիտել որպես միջնադարյան հայ բժշկագիտության առանձին շրջափուլ:

Սեբաստահայ բժիշկներին վիճակված էր պահպանել իրենց տաղանդավոր նախորդների փորձն ու գիտելիքները, և դրանք ներառելով իրենց կիրառական բժշկական գործունեության մեջ ու բժշկական մատյաններում, փոխանցել հաջորդ սերունդներին: Հենց սա է միջնադարյան հայ բժշկագիտության շրջափուլը գործընթացի մեջ ու միջնադարյան Սեբաստահայ շրջափուլի հիմնական և կարևոր առաքելությունը:

Ուշ միջնադարի Սեբաստահայ շրջափուլի բժշկության սեբաստահայ դպրոցի դերի (բժշկագիտական դպրոցների մասին կխոսվի ստորև) մասին խոսելիս պետք է շեշտադրել նրանց մի կարևոր առաքելությունը ևս: Ստանձնելով անիական, կիրիկյան և պոնտական հայ բժշկական դպրոցների ավանդույթների շարունակողի դերը, սեբաստահայ բժիշկներն իրենց կիրառական գործունեությամբ, նաև՝ մատենագրական արգասիքով ապահովեցին հայ բժշկագիտության դասական միջնադարի (X-XV դարեր) բնականոն անցումը դեպի եվրոպական վերածննդի ազդեցությունը կրած XVIII-XIX դարերի հայ բժշկական մշակույթ, յուրօրինակ կապողակ դառնալով միջնադարյան և նոր շրջանի միջև, դրանով իսկ կատարելով հայ բժշկագիտության շարունակականությունն ապահովող իրենց առաքելությունը:

Ահա այս դեպքում հարկ է անդրադառնալ բազմադարյան հայ բժշկագիտական մտքի սերնդափոխ շարունակականությունը: Զարգացման այդ ընթացքը որոշակի հանգամանքների, միջավայրի, ընդհուպ՝ գենետիկ ենթագիտակցական հիշողության արդյունք են: Հենց այդպես պետք է դիտել հայ դարավոր մշակույթի և այդ մշակույթի կարևորագույն բաղադրիչը հանդիսացող հայ գիտական մտքի անընդհատ, անընդմեջ շարունակականության ֆենոմենը:

Քննենք ուրեմն այդ երևույթը հայ միջնադարյան բժշկության պատմության պերիոդիզացիայի տեսանկյունից:

Ահա՛ հայ բժշկագիտական մտքի ակունքային, սկզբնաղբյուրային նախաքրիստոնեական և վաղ քրիստոնեական ժամանակափուլը (որին, ինչպես նշեցինք, կարելի է բնորոշել որպես նախամաշտոցյան շրջափուլ), իր մեջ ներառելով հունահռոմեական դասական բժշկությունը, իր կայացած ավանդական-կիրառական բժշկությամբ ձեռք բերեց որակներ, որով նախապատրաստեց հաջորդ՝ ոսկեդարյան շրջափուլը:

Թվում է, թե հայ մշակույթի ոսկեդարյան շրջափուլը իր նախորդից ընդ-

²⁸ Տե՛ս Բուճիաթ Սեբաստացի, Գիրք բժշկութեան, աշխ. Կարապետյան Գ., Երևան, 1987, էջ 7-8:

միջվել է բազում դարերով, բայց այն, իր մեջ ներառելով նախորդ փուլի բնագիտական, բնափիլիսոփայական կուտակումները, զարգացնելով դրանք նոր գիտական որակական հատկանիշներով, ապահովեց հայ միջնադարյան բժշկության զարգացման անընդհատ շարունակականության գործընթացը:

Իր հերթին ոսկեդարյան հայ դասական բնագիտական և բնափիլիսոփայական մշակույթն իր զարգացման տրամաբանական շարունակությունն ստացավ Անիական շրջափուլում, որն, ինչպես նշեցինք, համընկնում է Ժ-ԺԱ դարերի հայ գիտության և մշակույթի աննախադեպ վերելքին՝ Վերածննդի ժամանակաշրջանին:

Բագրատունյաց թագավորության գիտական կենտրոններում բնական գիտությունների աշխարհականացումը, բնափիլիսոփայական առաջադեմ բացահայտումները (Գրիգոր Մագիստրոս, Հովհաննես Իմաստասեր) ծնունդ տվեցին հաջորդ ԺԲ-ԺԳ դարերի հայ դասական բժշկության վերածննդին: Երեք դար հարատևած Կիլիկյան գիտամշակութային վերածննդի շրջանի դասական բժշկության շրջափուլը Մխիթար բժշկապետի, Ահարոն բժշկի տոհմի և Գրիգորիս բժշկապետի՝ թե՛ տեսական և թե՛ կիրառական բժշկության ոլորտում ակնառու բժշկագիտական նվաճումների շնորհիվ (այս դեպքում ժամանակագրական առումով), հայ բժշկության զարգացման անընդհատ շղթայում դարձավ այն հենքը, որով, անժխտելիորեն, պայմանավորված են Ամասիահայ շրջափուլի հայ բժշկագիտական մտքի մի նոր աստիճանի նվաճումները:

Ինչ վերաբերում է հետագա՝ մինչև հայ բժշկության պատմության նորագույն շրջանը ժամանակագրական ընդհատման փաստին, ապա այս դեպքում ոչ միայն զարգացման ներքին օրինաչափությունների ի հայտ բերմամբ, այլ նաև զուտ ժամանակագրական առումով այդ բացը գալիս է լրացնելու սեբաստահայ բժշկական մշակույթի՝ ի դեմս Հովասափ, Ասար և Բունիաթ Սեբաստացի բժիշկների, բժշկագիտական ժառանգությունը²⁹:

Վերոշարադրածը մեկ անգամ ևս փաստում է միջնադարյան հայ բժշկագիտության շարունակականության հատկանիշը:

Միջնադարյան հայ բժշկության շրջափուլերի խնդիրը քննելիս հարկ է,

²⁹ Այդ մասին տե՛ս մեր աշխատությունները (Կարապետյան Գ., «Հովասափ Սեբաստացու «Բժշկարան ընտրեալ տարրական մախցի» բնագիտական երկը», *ԲՄ 15*, Երևան, 1986, էջ 288-316, **Բունիաթ Սեբաստացի**, *Գիրք բժշկութեան*, աշխ. *Կարապետյան Գ.*, Երևան, 1987, Ասար Սեբաստացի, *Գիրք բժշկական արհեստի*, աշխ. *Կարապետյան Գ.*, Երևան, 1993): Հավելեմք, որ մեր համեստ ներդրմամբ աշխատել ենք ոչ միայն գիտական շրջանառության մեջ դնել սեբաստահայ բժիշկների մատենագիր ժառանգությունը, այլև դրա ուսումնասիրության արդյունքում այն որակել որպես առանձին՝ սեբաստահայ բժշկական շրջափուլի գիտական դպրոց (այդ մասին ստորև):

կարծում ենք, ավելի հանգամանալի անդրադառնալ ընդհանրապես՝ գիտական դպրոցների, և, մասնավորապես՝ միջնադարի հայ բժշկագիտական դպրոցների խնդրին:

Աներկբայորեն, կուտակված բժշկական գիտելիքների փոխանցումը սերնդեսերունդ այն կարևոր օրինաչափություններից մեկն է, որով պայմանավորված է գիտությունից սովորական բնագավառի զարգացման տրամաբանական շարունակությունը: Այս գործընթացում առանցքային նշանակություն են ձեռք բերում **գիտական դպրոցները**, որոնք դառնում են այն հիմնական միջավայրը, ուր ձևավորվում և իրականացվում է հին ու նոր սերունդների մշտական կապը³⁰:

«Գիտական դպրոց» տերմինը բազմիմաստ է: Այս մասին գիտության ճանաչված տեսաբան Ն. Ռոզնիլը գրում է. «... երբեմն դրա տակ հասկանում են գիտական այնպիսի ուղղվածություն, որը ձևավորվել է որոշակի տարածաշրջանում և գիտական խնդիրների ու մեթոդների իր մոտեցումներով տարբերվում է այլ տարածաշրջանների գիտական դպրոցների ուղղվածությունից, որին հետևում են նրա ներկայացուցիչները: Այդպիսի դպրոցը ձեռք է բերում ազգային բնութագիր և սովորական տարածաշրջանի ազգային մշակութային միջավայրում զարգանում է հատուկ ուղղվածությամբ: Ազգային գիտական դպրոցն իր ժողովրդի, նրա պատմական ձևավորված ավանդույթների, քաղաքական և մտավոր հարցադրումների արգասիքն է»³¹:

Ինչպես նշում է գիտությունից տեսաբան Յարոշևսկին՝ առանց գիտական դպրոցի չէր կայանա պատմական ավանդույթը, գիտական համայնքների սահմանած ընդհանուր կանոնների սերնդեսերունդ փոխանցումը, քանզի գիտության առաջընթացը հիմնականում իրականանում է անհատների և նրանց շուրջ ստեղծված գիտական ընկերակցությունների առնչումների միջոցով³²: Այլ կերպ ասած՝ գիտության առաջընթացի համար գիտական դպրոցները պարտադիր, մշտապես գործող պահանջ են³³:

³⁰ Ст'ю Кедров Б., “Научная школа и её руководитель”, в кн. *Школы в науке*, с. 300-301:

³¹ Родный Н., “Научные школы”, *Природа*, Москва, № 12, 1972, с. 85-86:

³² Ст'ю Ярошевский М., “Логика развития науки и научная школа”, в кн. *Школы в науке*, с. 26-27:

³³ Անտիկ շրջանից սկսած մեծ է գիտական դպրոցի դերը իմացության գործընթացում: Տիեզերքի համաշխարհային, բնագիտության, փիլիսոփայության և մաթեմատիկայի ոլորտների վաղ շրջանի հաջողությունները պայմանավորված էին գիտական դպրոցների գործունեությամբ: Դրա ցայտուն օրինակն է աշխարհընկալման և տիեզերքի համաշխարհային «Միլետյան դպրոցը», որն սկսվում է հույն մեծ իմաստասեր Քալես Միլետացիով (Ք. ծ. ա. VI դար), որին Պլատոնը դասում է «յոթ իմաստունների» շարքում: Ըստ հին դոկտորաֆների՝ «Միլետյան դպրոցը» հանրահայտ դարձավ Քալեսի աշակերտ, ծնունդով կրկին միլետացի, Անախիմանդրոսի շնորհիվ, ով զարգացրեց տիեզերագիտական մի ինֆնատիկ ուսմունք, որի սկզբունքային առանձնահատկությունը տիեզերքի գնդաձևության գաղափարն է: Անախիմանդրոսին հաջողվեց, ի մի բերելով տիեզերաձևության Հին Արևելքի երկրների ավան-

Գիտության տեսության մեջ գիտական դպրոցները հիմնականում բնորոշվում են իրենց հետևյալ տարբերակներով. ա) գիտա-կրթական, բ) դպրոցը՝ հետազոտական խումբ, գ) դպրոցը՝ որպես ուղղություն, որը կարող է պատմական որոշակի պայմաններում ունենալ ազգային բնութագիր: Բացի այդ, գիտական դպրոցներն ըստ իրենց հիմնական ուղղվածության երբեմն կոչվում են այդ գիտական ուղղության առաջնորդի՝ հայտնի իմաստասերների, անվանի գիտնականների անվամբ (Պլատոնյան, Էպիկուրյան, Պյութագորյան, Հիպոկրատյան, ավելի ուշ շրջանում՝ Դարվինի, Մորգանի, Պավլովի և այլն), երբեմն էլ կոչվում են տվյալ տարածաշրջանի կամ գիտության տվյալ ոլորտի անվամբ (հունահռոմեական, բյուզանդական, արաբական, Սալերնոյի առողջապահական, եվրոպական կամ մաթեմատիկական, փիլիսոփայական, բնագիտական, կենսաբանական և այլն): Անշուշտ բժշկագիտության զարգացման մեջ իրենց որոշակի դերով հիշատակելի են նաև «ընտանեկան դպրոցները», որով հարյուրամյակներ շարունակ իրենց փորձն ու գիտելիքները փոխանցվում էին սերնդից սերունդ³⁴:

դական պատկերացումներն ու լեգենդները, կազմել տիեզերքի առաջին ավարտուն մոդելը: Անաֆիմանդրոսը տիեզերքը պատկերացնում էր որպես մի կենդանի օրգանիզմ, որը ծնվում, աճում ու զարգանում է տարերային ուժերի հակամարտության արդյունքում, որտեղ բոլոր հակադրություններն ու տարերքներն ենթարկվում են հավասարակշռության և արդարացիության օրենքին (տե՛ս **Рожанский И.**, *Развитие естествознания в эпоху античности*, с. 137-159):

«Միլետյան դպրոցի» աշխարհաստեղծման և տիեզերաբանական պատկերացումներն ու գաղափարներն իրենց տրամաբանական շարունակությունը գտան նույն դպրոցի ներկայացուցիչներ Անաֆիմենեսի և Անաֆագորասի, այնուհետև՝ Հերակլիտեսի, Էմպեդոկլեսի, Լևկիպպոսի, Դեմոկրիտոսի ստեղծագործություններում և փոխանցվեցին պյութագորականներին»:

«Պյութագորյան դպրոցի» հիմնադիր Պյութագորասի տիեզերածին կոնցեպցիայի հիմքում ընկած էր թվի փիլիսոփայությունը, որն իր հետագա զարգացումն ստացավ Պլատոնի աշխատություններում, ուր թվերն ընկալվում էին իբրև գաղափարներ և աստվածային էություններ (տե՛ս **Лосев А.**, *История античной эстетики*, Москва, 1963, с. 12-13): Պլատոնը, փոխառելով պյութագորյան տիեզերածին կոնցեպցիան, ավարտին հասցրեց տիեզերքի անտիկ դասական մոդելը, որն առավել արտահայտիչ շարադրված է «Տիմեոս» տրամախոսության մեջ (**Платон**, *Тимей*, Сочинения в трех томах, т. 3, ч. 1-ая, Москва, 1971, 27a-37b):

³⁴ Անտիկ բժշկության մեջ ահռելի ներդրում ունի հիպոկրատյան բժշկական ընտանեկան դպրոցը, որի ծագումնաբանության արմատները տանում են մինչև Հերակլես և Ասկլեպիոս: Ինքը՝ համնարեղ Հիպոկրատեսը, համարվում էր իր բժշկական ընտանիքի 17-րդ սերունդը, որի շարունակողներն եղան նրա որդիները՝ Թեսալիոս, Դրակոն 1-ին, Գորգիաս, Հիպոկրատես 3-րդ, Հիպոկրատես 4-րդ (ի դեպ վերջինս եղել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու կնոջ՝ Ռոֆանայի անձնական բժիշկը), փեսան՝ Պոլիբիոսը, ում գրչին են պատկանում «Հիպոկրատյան հավաքածու»-ի (*Collectio Hippocratica*) *De natura hominis* և *De victu salubri* հատորները (**Ковнер С.**, *Очерки истории медицины*, вып. II, Гиппократ, Киев, 1883, с. 196-199):

Միջնադարյան հայ գիտամշակութային իրականության մեջ եղել են վերոթվարկած մի շարք կրթական և գիտական դպրոցներ³⁵։ Հայ միջնադարագիտության մեջ անառարկելի իրողությունն է տարբեր ուղղվածության գիտական դպրոցների գոյության փաստը՝ միջնադարյան հայ փիլիսոփայական, Այունյաց

Ասկեպիադների հոշակավոր տոհմից էր սերում Արիստոտելի հայրը՝ բժիշկ Նիկոմախոսը։ Քերևա սրանով է բացատրվում հաննարեղ ստագիրացու բուռն հետաքրքրությունը բնագիտության հանդեպ, որին Արիստոտելը նվիրեց տասից ավելի տրակտատ՝ *Parva naturalia* ընդհանուր վերնագրով։

³⁵ Ինչպես հայտնի է, Հայաստանում, մինչ մաշտոցյան գիրը, գործում էին օտար լեզուներով գիտակրթական դպրոցներ՝ ասորական և հունական, իսկ հետագայում ստեղծվեցին ազգային լեզվով կրթական դպրոցներ (Նարեկա վանք, Սանահինի ս. Ամենափրկիչ, Հաղբատի ս. Նշան, Այունյաց ֆերթողական դպրոց և այլն), որտեղ ուսուցումը կազմակերպվում էր եռյակ (trivium) և քառյակ (quadrivium) դպրոցյան համակարգով, իր մեջ ներառելով յոթ գիտությունները, որոնց հետագայում ավելացավ բժշկական գիտությունն ու նարտարապետությունը։ Դարեր շարունակ այս դպրոցները բարձրակարգ ուսում են տվել հայ մտավորականներին (տե՛ս **Գուրեան Ե.**, *Պատմություն հայ մատենագրության*, էջ 34-36, նաև **Քասունի Ե.**, *Պատմություն հին հայ դաստիարակության*, Բեյրութ, 1959, էջ 196-203)։

Սանահինի ուսումնական կենտրոնում, ուր ուսանում էին ոչ միայն աստվածաբանություն, փիլիսոփայություն, այլ նաև՝ բժշկագիտություն, դասախոսություններ է կարդացել XI դարի անվանի գիտնական իմաստասեր Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին։ Ի դեպ՝ այս նույն վանքում Գրիգոր Մագիստրոսի մեծ մայր «Տիկնաց տիկին» իշխանունի Շուշիկի հոգաձուլյալը գործում էին հատուկ հիվանդասենյակներ, որտեղ անվճար բուժում էին ստանում կարիքավոր հիվանդները (տե՛ս **Թորգոմեան Վ.**, «Տիկնաց տիկին Շուշիկ», *Տաթև*, Հավել-Սուրիա, 1929, էջ 35-38, նաև **Կոստանեանց Կ.**, *Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը*, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 42-43)։

Ի տարբերություն Արևելյան Հայաստանի կրթական հիմնարկների ուսումնական ծրագրերի, արևմտյան Կիլիկիայի նշանավոր դպրեվանների (Միս, Դրագարկ, Սկևոս, Մեծֆար) ուսման ծրագրի մեջ ավելի մեծ տեղ էր հատկացվում աշխարհիկ գիտություններին՝ մանրակարչություն, աստղագիտություն, իրավագիտություն, բժշկագիտություն, երկրագործություն, ձիադարմանություն։ Կիլիկյան հայկական թագավորության տարբեր վայրերում գործում էին եվրոպական ազդեցությամբ աշխարհիկ վարժարաններ։ Առն 2-րդ թագավորը Միս մայրաքաղաքում հիմնել էր ֆաղաֆաղիական դպրոցներ, որտեղ հայերենից զատ ուսուցանում էին լատիներեն, ֆրանսերեն և իտալերեն։ Թագավորը. «... հիմնեց դպրոցներ և առանց ազգի և կրօնի խտրականութեան թոյլ տուաւ նրանց մէջ օտարազգի գիտնականների մուտք» (**Փափազեան Վ.**, *Պատմություն հայ գրականության*, Թիֆլիս, 1910, էջ 172)։ Արդյո՞ք Կիլիկիայում կայի՞ն բժշկական ուսումնարաններ կամ դպրոցներ, որտեղ կրթվում էին բժշկության ուսանողներ. այս վարկածի հաստատումը կա Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքում», որի «Յաղագս դատաստանաց բժշկաց» հոդվածն ամենախիստ պատիժն է սահմանում այն բժիշկներին, որոնք իրենց աշակերտներին սխալ են կրթել. «Բազումք ի բժշկաց բազում վնաս գործեն դեղամ կամ փորձել զդեղս յայլս, եւ կամ շարակամութեամբ սպանանեն դեղամ, կամ վասն անգիտութեան զվնասակարսն տան ի դեղոց, կամ անվարժ գոյով՝ զցասս ոչ գիտեն համաշէլ եւ յաղագս այնորիկ մահ գործեն հիւանդաց... կամ նախանձելով ընդ աշակերտս ոչ ուղիղ ուսուցին, եւ նոքա անգիտանալով՝ բազում արարին վնասս, եւ եթէ այլ ինչ ախտս ցաւոց մուծին՝ եթէ ինքեանք, եթէ աշակերտամք, զայտոսիկ զամենեսեան կամաւորս գիտեմք» (**Մխիթար Գոշ**, *Գիրք դատաստանի*, աշխ. **Թորոսյան Խ.**, Երևան, 1975, էջ 145-146)։

Թարգմանական, Սանահինի, Տաթևի, Հաղպատի իմաստասիրական-աստվածաբանական, Վասպուրականի, Կիլիկիայի, Ղրիմի, Արցախ-Ուտիքի մանրանկարչական, նարեկյան գրական գիտական դպրոցներ³⁶: Միջնադարյան հայ գիտամշակութային իրականության մեջ իրենց որոշակի ներդրումն են բերել նաև Անիի, Կիլիկիայի, Ամասիայի, Սեբաստիայի բժշկական դպրոցները:

Կարևոր խնդիր է գիտական դպրոցներին՝ ազգայինի և միջազգայինի հարաբերակցության խնդիրը: Գիտության պատմության տեսաբանները, կարևորելով ազգային դպրոցների դերը գիտության առաջընթացի մեջ, հատկապես նշում են, որ դպրոցը ներկայացնող գիտնականը դառնում է միջնորդ ազգայինի և միջազգայինի միջև ոչ միայն այն պատճառով, որ նրա շնորհիվ տվյալ տարածաշրջանի գիտության ձեռքբերումները մտնում են ընդհանուր շրջանառության մեջ, այլ նաև նրանով, և դա ոչ պակաս կարևոր է, որ նրա ստեղծագործական նվաճումները դառնում են այն ուղիները, որով ազգային գիտական դպրոցը ձեռք է բերում միջազգային նշանակություն:

Այս պարագան միջնադարյան հայ բժշկության մեջ արտահայտվում է Անիի, Կիլիկիայի և Ամասիայի բժշկագիտական դպրոցներում, որոնք միջնորդ

³⁶ Գիտական դպրոցի չափանիշների համոզիչ հիմնավորումներով ուզում ենք առանձնացնել նարեկյան գրական «գիտական դպրոցի» բնութագրումը համաչված նարեկացիագետ Հ. Թամրազյանի կողմից, ում համար ելակետ են հանդիսացել գիտության տեսության մեջ «գիտական դպրոց» որակման ժամանակակից չափանիշները: Ըստ Թամրազյանի, X դարի հայ մատենագրության մեջ նարեկյա վանքի գրական ժառանգությունն Անանիա վարդապետի շնորհիվ դարձավ դարի ամենանշանավոր գրական դպրոցը, որտեղ իր առաջին նկրտումներն է ստացել հանհարեղ Գրիգոր Նարեկացին: Թամրազյանը վերհանում է գրական մի ընտանիքի ստեղծագործության ժառանգական կապը, որի երեք խոշոր ներկայացուցիչների՝ Խոսրով Անձևացու, Անանիա և Գրիգոր Նարեկացիների հիմնարար երկերի շնորհիվ ձևավորվել է նարեկյան հանրահոշակ դպրոցը: Նարեկյան դպրոցի հիմնադիր համարելով միջնադարյան հայ արձակի երևելի ներկայացուցիչ Խոսրով Անձևացուն, Հ. Թամրազյանը գրում է. «Խոսրով Անձևացու երկերը, լինելով նարեկյան դպրոցի հիմքում, նախաշաղկիղ ու նախագիտելիք լինելուց զատ նշել են նրա խորհային ու տարածական ծավալման հիմնական ուղղությունները, խորը ազդեցություն ունենալով այդ դպրոցի սկզբնավորման և ձևավորման ընթացքի վրա» (Թամրազյան Հ., Նարեկյան դպրոցը, Երևան, 1999, էջ 50-51): Ինչ վերաբերում է Անանիա և Գրիգոր Նարեկացիների մոտ մեկուկես տասնամյակ տևած ուսուցիչ-աշակերտ հարաբերություններին, ապա դրանք, ինչպես նշում է Թամրազյանը, եղել են համատեղ ստեղծագործական առնչումներ, որոնք, որպես դպրոցի ավանդույթների լավագույն շարունակություն, խորապես ազդել են Գրիգոր Նարեկացու ստեղծագործական հասունացման ընթացքի վրա (տե՛ս նույն տեղում, էջ 96, 131-136):

Ուշագրավ է, որ Անանիա և Գրիգոր Նարեկացիները ֆաշատեղյակ են եղել բժշկությանը, մասնավորապես մարդակազմությանը, քանի որ նրանց ստեղծագործության մեջ կան բժշկական նշագրի տեղեկություններ՝ ֆաղված անտիկ շրջանի հեղինակներից: Այս փաստը առիթ է տալիս կարծելու, որ X դարում և նրանից առաջ եղել են անտիկ շրջանի բժշկաբանների հայերեն թարգմանություններ, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, շրջանառության մեջ էին նարեկյա դպրոցում և ընդգրկված էին նրա կրթական համակարգի մեջ (Թամրազյան Հ., Անանիա Նարեկացի, Կյանքը և մատենագրությունը, Ե., 1986, էջ 68-72):

դառնալով ազգային (հայ) և համազգային (հունահռոմեական, բյուզանդական, արաբական) բժշկական մշակույթների միջև, կամուրջ հանդիսացան անտիկ և նոր գիտելիքների համար, որոնց խաչասերումից միայն կարող էր բժշկական մշակույթը զարգացում ապրել: Այս դպրոցները ներկայացնող հայ բժշկապետների շնորհիվ էր նաև, որ այլ տարածաշրջանի և դարաշրջանի գիտական ձեռքբերումները օրգանապես ներառնվեցին տվյալ ժամանակաշրջանի և տարածաշրջանի ազգային մշակույթի, ասել կուզի՝ միջնադարյան բժշկագիտական ազգային դպրոցների ձեռքբերումների մեջ:

Ինչպես հայտնի է X-XI դարերի անհիական հայ հոգևոր մշակութային կյանքի զարթոնքով պայմանավորված Անիական գիտամշակութային դպրոցի իրողություններ է, հիմնականում, սկզբնավորվում Հայկական Վերածննդի դարաշրջանը, կապված IX դարում Բագրատունյաց թագավորության պետականության վերականգնման հետ, որը խթան հանդիսացավ ոչ միայն քաղաքական, տնտեսական վերելքի, այլ նաև՝ հայ գիտական մտքի աննախագեղ զարգացման համար:

Հայկական Վերածննդի դարաշրջանը սկզբից ևեթ փայլեց Անիական դպրոցի երկու ականավոր իմաստասերների՝ Հովհաննես Սարկավագի³⁷ և Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու³⁸ բնափիլիսոփայական և իմաստասիրական

³⁷ Հովհաննես Սարկավագն իրավամբ համարվում է միջնադարի փորձնական գիտության հիմնադիրներից մեկը: Նա պահանջում էր շրջապատող օբյեկտիվ բնության վերաբերյալ նշգրիտ պատկերացումներ կազմել անմիջական բնագիտական իմացության, փորձնական գիտելիքների ձեռքբերման միջոցով: Նրա նորարարությունը, որպես գիտության տեսաբանի, տեսական հետազոտության նոր սկզբունքի առաջադրումն է, ըստ որի մարդկային յուրաքանչյուր գիտելիք պետք է ստուգել և ճշտել գործնականում, այն դիտելով որպես նշմարողական չափանիշ. «Թէ և սոֆո կիրթ և վարժ, առանց փորձի՝ կարծիքն հաւատարմանալ ոչ կարեացեն և փորձն հաստատուն և աներկաբայ... վասն զի ոչ է պարտ միայն հնագիտակ լինել, այլ և իմքնաբա...» (տե՛ս Միքումյան Կ., Հովհաննես Սարկավագի աշխարհայացքը, Երևան, 1984, էջ 152-153):

³⁸ Հայկական Վերածննդի, միջնադարյան հայ մատենագրության բացառիկ անհատականություններից է Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին: Մատրևոս Ուոհայեցու վկայությամբ՝ ուսուցչապետ Պահլավունին Կ. Պոլսի սբ. Սոֆիա տաճարում բյուզանդացի գիտնականների հետ բանավիճելիս է եղել գիտական ամենահրատապ ու կննդոտ հարցերի շուրջ, իր «անպարտելի» տրամաբանությամբ «հաջակիրթ» իմացությամբ զարմացնելով ներկաներին (Խաչերյան Լ., Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոս, Լոս Անջելես, 1987, էջ 259): Հայտնի է, որ Պահլավունյաց իշխանը, քաղաքացիական իրենցով հեղինակական բժշկությանն, իր հիմնադրած Սանահինի նեմարանում (որը կոչվել է «նեմարան Մագիստրոսի») դասախոսություններ է կարդացել տարբեր գիտությունների, այդ թվում բժշկության արվեստի վերաբերյալ (տե՛ս Հովհաննիսյան Լ., «Գրիգոր Մագիստրոսը, որպես XI դարու հայ բժշկության ներկայացուցիչ», Պետական համալսարանի գիտական տեղեկագիր, № 1, Երևան, 1925, էջ 122-123):

Բյուզանդական բարձր կրթություն ստացած գիտնականն ու փիլիսոփան նամակագրական կապ է ունեցել ժամանակի նշանավոր անձանց հետ, թողել է նամակների մի ընդարձակ ժողովածու, որտեղ տեղ են գտել նաև բժշկությանն առնչվող նյութեր: Նամականիում

ստեղծագործություններով: Եվ իհարկե, Անիական դպրոցի բնագիտական մտքի կարևորագույն արգասիքն է հայ գիտական բժշկական մշակույթի ձևավորման առաջնեկը՝ «Գագիկի դեղագիտարանը», որը միջնադարյան հայ բժշկական մատենագրության մեջ իրավամբ համարվում է «մայր բժշկարան», քանզի այս բժշկարանը, ինչպես նշեցինք, խորապես ազդել և ուղղորդել է գալիք դարերի հայ բժշկական մատենագրական ուղղությունները:

Անիական բժշկական դպրոցի անմիջական շարունակողը դարձավ **Կիլիկիահայ բժշկական դպրոցը**, որը նրանից փոխառելով բժշկության տեսական և կիրառական ուղղվածությունը և մեծապես ազդվելով հատկապես «Մայր բժշկարանից», հայ միջնադարյան բժշկությունը տարավ նոր զարգացումների՝ հատկապես տեսական բժշկության բնագավառում: Անիական և կիլիկյան բժշկական դպրոցների ստեղծագործական առնչումների մասին է վկայում թեկուզ այն փաստը, որ «Գագիկի դեղագիտարանը» հետագայում XIII դարում, Հեթում պատմիչի պատվերով խմբագրվեց, ընդարձակվեց և լրացվեց Կիլիկիայում, ստանալով «Գագիկ-Հեթումյան» բժշկարան անվանումը: Կիլիկիահայ բժշկական դպրոցի բեղուն մատենագրության դարաշրջանը, որը կարելի է բնորոշել իբրև հայկական Վաղ Վերածննդից (X-XI դարեր) դասական Վերածննդին (XI-XIV դարեր) անցման դարաշրջան, տվեց, ինչպես նշեցինք, հայ բժշկագիտության երեք խոշորագույն ներկայացուցիչներ, հանձինս Մխիթար Հերացու (դպրոցի առաջնորդ, XII դար), Գրիգորիսի (XIII դար), Ահարոն բժշկապետի տոհմի բժիշկների (XII-XIV դարեր): Կիլիկյան բժշկական դպրոցի ժառանգության ուսումնասիրության արդյունքում ուրվագծվում է այդ դպրոցի բժշկական արվեստի տեսության ուղղվածությունն ի դեմս դպրոցի հիմնադիր և առաջնորդ Մխիթար Հերացու տեսական հարցադրումների («բորբոսային» տեսություն և բժշկական այլ տարաբնույթ խնդիրներ), որոնք իրենց հետագա զարգացումը գտան այդ դպրոցի մյուս ներկայացուցիչների, նաև Ամիրզոլլաթ բժշկապետի բժշկական երկերում:

առկա են Գրիգոր Պանլավունու գիտական մեծ էռոլիցիայի, լայնախոհության, բժշկագիտական տարբեր հարցերին գիտական բարձր պահանջկոտությունը վկայող ուշագրավ օրինակներ. այդպիսի օրինակ է ահա Անիում կայացած ժողովում նրա ելույթը, ուր նա խիստ հեզմանքով քննադատում է Կիրակոս հույն դպիրի ելույթը, նշելով մարտդակամ բնախոսական գործառույթների նրա թերի իմացությունը, իր ժամանակակի բժշկագիտական նվաճումներին անտեղյակությունը. «Բայց յայսպիսի տկարագոյն մտածողութենէ կամիմ գեգ ի բաց մղել. զի զայսոսիկ անկարգութեանն նախուստ ոչ կրթել քստ կարգի նեմարանին հասանէ, քանզի այժմ Սոկրատայ եւ Պլատոնի հաւանեալ է թեակոխութեան» (**Խաչերյան Լ.**, Գրիգոր Պանլավունի Մագիստրոս, էջ 297): Հավելեմք, որ Պանլավունին գրում է, որ հայերեն է թարգմանել Պլատոնի «Տիմեոս» և «Ֆեդոն» տրամախոսությունները, Էվկլիդեսի «Երկրաչափությունը», Օլիմպիոդորոսի, Կալիմախոսի և Անդրոնիկոսի գրվածքները (**Մուրադյան Գ.**, Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրությունը, ՄՀ, հ. ԺԳ, ԺԱ դար, Երևան, 2012, էջ 88):

Աներկբայորեն, գիտական դպրոցի գործունեության մեջ առաջնահերթ դեր ունի դպրոցի առաջնորդը (լիդերը), որը կարիք ունի աշակերտների և հետևորդների, որոնց համատեղ աշխատանքով է ձևավորվում գիտական դպրոցը: Գիտական դպրոցի ներսում ուսուցիչ-աշակերտ կապը օգնում է շարունակել և զարգացնել դպրոցի առաջնորդի գիտական տեսակետը, դրանով իսկ իր ներդրումը բերելով այդ դպրոցի հավաքական ձեռքբերումներին³⁹: Այդ մոդելն է գործում կիլիկիահայ բժշկական դպրոցում, երբ այդ դպրոցի առաջնորդ Մխիթար Հերացու «բորբոսային» տեսությունն իր հետագա զարգացումը գտավ նրա հետևորդների երկերում, հատկապես՝ կիլիկիահայ բժշկապետ Գրիգորիսի «Քննություն բնութեան մարդոյ և նորին ցաւոց» աշխատության մեջ, որտեղ Գրիգորիս բժշկապետը «բորբոսային» ախտաձագում է վերագրում ոչ միայն սուր վարակական որոշ տենդային հիվանդությունների, այլև ընդլայնում է այդ շարքը, նրա մեջ ներառելով շնչական ուղիների (մասնավորապես թոքախտը) և մի շարք այլ ներքին ախտահարումներ⁴⁰:

Գիտական դպրոցի ներսում ուսուցիչ-աշակերտ փոխհարաբերությունն ավելի ցայտուն է դրսևորվում այն դպրոցներում, որոնք ձևավորվում են տեղային համայնքներում, այսպես ասած՝ ազգակցական մոդելով⁴¹: Այս դեպքում ևս, կիլիկիայում եղեսահայ Ահարոն բժշկապետի ազգակցական շառավիղները՝ հանձինս նրա որդիներ Ստեփանոսի և Ճոշլինի, ինչպես նաև՝ Սարգիս, Հակոբ, Դեղին, Սիմավոն, Վահրամ բժիշկների, XII-XIV դարերում կարողացան ոչ միայն պահպանել, այլև՝ զարգացնել կիլիկյան բժշկական դպրոցին բնորոշ տեսական-վերլուծական և կիրառական ուղղվածությունը:

Կիլիկիահայ բժշկական դպրոցի տարածական ոլորտները քննելիս պետք է նրա շրջանակներում ընդգրկել նաև ծագումով ասորի բժիշկներին (Աբուսա-

³⁹ Գիտության զարգացման այս յուրօրինակ գործընթացն ինֆնտիպ է բնորոշում Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր, ակադ. Ն. Սեմյոնովը. «Նա պատկերացնում էր, որ գիտական դպրոցը գիտության մեջ գիտական ցանկացած խնդրի լուծման ինֆնտիպ մտածողության և գործողության մի ձև է: Ցավոք ոչ բոլորը, նույնիսկ խոշոր գիտնականը՝ չի կարող ստեղծել գիտական դպրոց: Խնդիրն այն է, որ այդ գիտնականի կողմից պետք է աշխատեն գոնե մի քանի տաղանդավոր մարդիկ և կարողանան ընդօրինակել նրա փորձը» (Семёнов Н., «Становление учёного», *Природа*, Москва, 1969, № 3, с. 152): Այս միտքն էլ ավելի զարգացնելով անգլիացի բժիշկ-բիոֆիզիկոս, Նոբելյան մրցանակակիր Հ. Կրեբսը շեշտադրում է գիտական ղեկավարի, ուսուցչի դերը գիտնականի ձևավորման գործում: Որպես սրա ապացույց, նա օրինակ է բերում իր գիտական ծագումնաբանությունը. «Շեք մեք կողմին շլինեին պայծառ գիտնականներ, ապա վտանգ կլինեք, որ մենք կգերագնահատեինք մեզ: Եվ այսպես գիտության հանճարները մեզ սովորեցնում են համեստություն և ինֆնաֆննադատություն, նաև՝ ներկայացնում են անընդհատ կատարելագործվելու պահանջ» (Кребс Г., «Становление учёного», *Природа*, с. 53-57):

⁴⁰ Գրիգորիս, Քննություն բնութեան մարդոյ և նորին ցաւոց, էջ XL-XLI:

⁴¹ Տե՛ս Գասիլով В., «Содержание понятия ‘научная школа’,» в кн. *Школы науки*, с. 126-127:

յիդ, Իշոխ, Աբուլ-Ֆարաջ), որոնց մատենագրական ժառանգությունն ուղղակիորեն առնչվում է կիրիկիահայ բժշկական դպրոցի ձևավորման հետ և խոր ազդեցություն է թողել նրա ընթացքի վրա:

Հայ բժշկագիտության մեջ ընդունված է որպես առանձին բժշկական դպրոց վկայակոչել կիրիկյան դպրոցին հաջորդող **ամասիահայ (այլ կերպ՝ Պոնտական) դպրոցն** ի դեմս Ամիրդովլաթ Ամասիացու հանրագիտական մատենագիր ժառանգության: Եվ չնայած այս դեպքում այն խիստ տարբեր է «գիտական դպրոցի», «գիտական առաջնորդ – անմիջական աշակերտներ» մոդելից (քանզի Ամիրդովլաթին ժամանակակից հայ մատենագիր բժիշկներ գոնե առայժմ մեզ հայտնի չեն), այսուհանդերձ ամասիահայ, այլ կերպ ասած ամիրդովլաթյան դպրոցը ըստ ամենայնի պետք է հայ միջնադարի որոշակի շրջափուլի բժշկական դպրոց համարել, քանի որ հանրագիտակ գիտնականը ստեղծեց, ինչպես նշում է Լ. Հովհաննիսյանը, մի ամբողջ գիտական ուղղություն, յուրօրինակ «դպրոց», որի սկզբունքների վրա դաստիարակվել ու գործել են հայ բժիշկների հետագա սերունդները⁴²: Այս դեպքում ահա այդպես է իրականացվում գիտական դպրոցի «առաջնորդ-աշակերտներ» մոդելը, իսկ ամիրդովլաթյան դպրոցի բժշկագիտական ձեռքբերումները, ինչպես նշել ենք, չափազանց տպավորիչ են: Անժխտելի է այդ դպրոցի խոշոր դերը միջնադարյան հայ բժշկագիտության գրեթե բոլոր ճյուղերի տեսության և կիրառական բնույթի ավանդների հարստացման և փոխանցման գործում: Այդ առումով նրա և անիական ու կիրիկյան հայ բժշկական դպրոցների միջև դիտվող կապը պետք է համարել ոչ թե սոսկ ընդհանուր աղբյուրներից եկող ազդեցությունների հետևանք, այլ իբրև՝ միասնական ավանդույթի հետևողական ու բնականոն զարգացման արդյունք: Եվ վերջապես, ամիրդովլաթյան բժշկական դպրոցը նախանշում էր հայ բժշկության հետագա զարգացման ուղիները, տեսական սկզբունքները, կրթական համակարգը, տարածական ոլորտները, որով միջնադարյան հայ բժշկությունն աննախադեպ վերելք ապրեց:

Իր հերթին՝ ամիրդովլաթյան դպրոցը մեծ դեր ունեցավ **Սեբաստահայ բժշկական դպրոցի** կայացման գործում: Եվ չնայած, ինչպես նշել ենք, այս դպրոցն առանց վարանելու կարելի է համարել ամասիահայ բժշկական դպրոցի ավանդների անմիջական շարունակողը, սեբաստահայ բժշկական դպրոցը ներկայացնող Հովասափ, Ասար և Բունիաթ Սեբաստացիներն այս ժառանգությունը յուրացրել են ոչ իբրև ինքնաբավ, ավարտուն ու անփոփոխ դրվածք: Շարունակելով կիրիկյան և ամասիահայ բժշկական դպրոցներին բնորոշող գիտա-կիրառական հատկանիշները, սեբաստահայ բժիշկներն իրենց դպրոցին հաղորդեցին նոր՝ **խմբագրական ուղղվածություն**: Խոսքը նախորդ դարերի հայ բժշկապետների ստեղծագործությունների խմբագրման մասին է, որն էլ դար-

⁴² **Оганесян Л.**, *История медицины в Армении*, ч. 3-ая, с. 85:

ձավ այդ դպրոցի ուղենիշային սկզբունքը: Նշենք, որ Ասար և Բունիաթ Աբբաս-տացիների՝ XIII դարի ասորի բժիշկ Աբուսայիդի «Մարդակազմության» և Ամիրոզովլաթի «Օգուտ բժշկութեան» երկերի խմբագրումներն սկզբնաղբյուր-ներից տարբեր, բոլորովին նոր որակներ են և ինքնուրույն հեղինակային գործի արժեք են ներկայացնում⁴³:

Ոչ երկրորդական մի հանգամանք ևս՝ սեբաստահայ դպրոցի բժիշկները, լինելով պերիոդիկ / շրջիկ բժիշկներ, շրջել են տարբեր երկրներում (Կ. Պոլիս, Իսպահան, Մարզվան, Ամասիա, Լվով) և առնչվել այդ տարածաշրջանների բժշկական մշակույթի հետ, որն անշուշտ այդ բժշկագիտական դպրոցի ազգային-տարածաշրջանային տեղայնացմամբ հանդերձ նրան զերծ է պահել գիտական արտադրանքի մեկուսացվածությունից, քանի որ Հովասափ, Ասար

⁴³ Ընդհանրապես, միջնադարագիտության մեջ խմբագրական բնագավառը շատ ավելի լայն ընդգրկում ունի և այն պետք է դիտարկել որպես գիտական մի առանձին ուղղություն: Գիտության պատմության տեսաբաններն արձանագրում են խմբագրական ուղղվածու-թյամբ տարբեր բժշկական դպրոցների գոյության փաստն անտիկ մշակույթի մեջ: Դեռ Ք. ծ. ա. IV դարում, Հերակլիտոսի և Զևսիսի ընդարձակ մեկնաբանումներով խմբագրվել են Հիպոկրատեսի «Հիպոկրատյան հավաքածու»-ի (*Corpus Hippocraticum*) գրքեր բոլոր հատորները, ավելին՝ 2-րդ դարում Գալենոսը մեկնաբանումների ինն գիրք է գրել Հիպոկրատեսի միայն «Աֆորիզմների» (*Aphorismi*), երեք գիրք «Պրոգնոստիկոն»-ի (*Prognosticum*) և երկու գիրք «Սուր հիվանդությունների ժամանակ կիրառվող դիետայի» (*De victus ratione in morbis acutis*) հատորների վերաբերյալ, միաժամանակ տեղեկություններ հայտնելով մի շարք այլ խմբագրումների և մեկնաբանողների մասին (*Гиппократ, Избранные книги, под ред. проф. Карпова В.*, Москва, ч. 1-ая, 1936, с. 51; *Книга античности и Возрождения о временах года и здоровье*, М., 1972, с. 24): Այս ավանդույթը լայն տարածում գտավ բյուզանդական բժշկության մեջ. բյուզանդացի բժիշկներ Օրիբասիոսը (IV դար), Ալեքսանդր Թրալացիին և Հայեցիոս Ամիդացիին (VI դար), Պոզոս էգինացիին (VII դար), որոնց հիմնական առաքելությունն անտիկ բժշկական մշակույթի պահպանումն էր, ստեղծեցին բազմահատորանոց խմբագրական մեկնողական բնույթի գրքեր՝ *Corpus Hippocraticum* և Գալենոսի *Opera varia* հավաքածուների վերաբերյալ՝ «Մինոպսիս», «Տասներկու գիրք բժշկության մասին», «Յոթ գիրք բժշկության մասին» (*Campbell D.*, *Arabian Medicine and its Influence on the Middle Ages*, v. I, London, 1926, p. 10-12): Իբն Սինայի «Կանոն բժշկության» կապիտալ աշխատությունը մի քանի հարյուրամյակ ուղեցույց դարձավ բազմաթիվ սերունդների համար և ունեցավ բազմաթիվ խմբագրումներ, որոնց մեջ ուշագրավ է XIII դարի արաբ գիտնական բժիշկ Իբն ալ-Նաֆիսի «Պատասխանների գիրք»-ը՝ «Կանոն»-ի սեղմ մի տարբերակ, ուր առաջին անգամ բժշկագիտության մեջ խոսում է արյան փոքր կամ թոֆային շրջանառության մասին: Եվրոպայում արդեն լատիներեն թարգմանված Աբ-Ռագիբի և Իբն Սինայի դարակազմիկ բնափիլիսոփայական աշխատությունները ևս բազմիցս խմբագրվել և մեկնաբանվել են տարբեր գիտական կենտրոններում: Բժշկագիտության մեջ խմբագրական այս ուղղվածությունն առանձնապես կարևորում է ստանում այնքանով, որ միջնադարյան գիտության ընդգծված տեղայնացվածության պայմաններում (առանձնապես Արևելքում), խմբագրական այդ գործունեությունը փաստորեն ձեռք է բերում տարբեր տարածաշրջանների գիտական շտեմարանի ի մի բերման, այսօրվա բնութագրմամբ՝ գիտական արտադրանքի համակարգման (կոորդինացիա) նշանակություն:

և Բունիաթ Սեբաստացիների բժշկարաններում ակնառու են այլ ազգային բժշկական դպրոցների հետ ուղղակի առնչումներ: Կարծում ենք, որ հենց այս տեսանկյունից պետք է մեկնաբանել սեբաստահայ բժշկական դպրոցի գիտական արտադրանքի ազգային-միջազգային հարաբերակցության խնդիրը: Եվ վերջապես՝ սեբաստահայ դպրոցի բժիշկներն իրենց բժշկարաններում ներմուծելով նախորդ դարերի հայ բժշկապետների այսօր անհայտ ստեղծագործություններից ամբողջական հատվածներ և պատառիկներ, կորստից փրկել և սերունդներին են հասցրել Մխիթար Հերացու (և ո՛չ միայն նրա) անհայտ ստեղծագործությունների վերնագրերն ու գոյության փաստը, դրանով իսկ ձեռք բերել աղբյուրագիտական կարևոր նշանակություն:

Հնդհանրացնենք. ներկա հոդվածի խնդրո առարկա հարցերին մեր անդրադարձը առիթ է տալիս անել հետևյալ եզրահանգումները:

Իր ծագումնաբանական ամենավաղ ազդակները ստանալով դեռ նախաքրիստոնեական և վաղ միջնադարյան շրջաններից, որդեգրելով անտիկ և արաբական բժշկագիտության ընդհանուր մոտեցումները, մեթոդները, նաև՝ բուժման ստույգ, կիրառական ձևերն ու միջոցները, անցնելով որոշակի շրջափուլեր (նախաքրիստոնեական, ոսկեդարյան, անիական, կիլիկիահայ, ամասիահայ, սեբաստահայ), իր վրա կրելով սերնդափոխ շարունակականության որոշակի կնիքը, հայ բժշկագիտությունը դասական միջնադարում ձեռք բերեց իր որոշակի դիմագիծը, բժշկագիտական որոշ ոլորտներում (էթիոպաթոգենեզ, կիրառական բժշկություն և այլն) իր ուրույն ներդրումը բերելով ընդհանուր միջնադարյան բժշկագիտությանը:

Բացի այդ՝ խոսելով հայ միջնադարյան բժշկության ծագումնաբանության և պերիոդիզացիայի մասին, հարկ է անպայման նշել մի կարևոր հանգամանք ևս. հայ միջնադարյան բժշկական մշակույթը, բացառելով հատվածաբար զարգացումը, սերնդափոխ անընդհատ շարունակականության իր ներքին տրամաբանությամբ ունեցավ տարածաշրջանային և ժամանակագրական չընդհատվող զարգացման որոշակի նկարագիր: Զարգացման այդ օրինաչափությունները հայ բժշկագիտությանը հնարավորություն ընձեռեցին ձևավորել գիտության տեսության մեջ «գիտական դպրոց» որակման ընդունված չափորոշիչներին համապատասխանող հայ միջնադարյան բժշկության գիտական դպրոցներ: Արդյունքում՝ ստեղծվեց հայ միջնադարյան բժշկագիտական մատենագրության ողջ գանձարանը, որը հենց հայ միջնադարյան բժշկական մշակույթին իրավունք վերապահեց իր ուրույն տեղն ունենալու միջնադարյան բժշկության ընդհանուր պատմության մեջ:

**ДОНАРА КАРАПЕТЯН
К ВОПРОСУ ПЕРИОДИЗАЦИИ ЭТАПОВ РАЗВИТИЯ
СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЯНСКОЙ МЕДИЦИНЫ И
ФОРМИРОВАНИЯ НАУЧНЫХ ШКОЛ**

Ключевые слова: Периодизация средневековой армянской медицины, научная школа, средневековые армянские медицинские школы, Мхитар Гераци, Амирдовлат, себастиийские армянские врачи, античная натурфилософия, средневековые армянские научно-образовательные центры.

Статья посвящена одной из основополагающих проблем армянской средневековой медицины – периодизации многовекового процесса её развития и формированию научных школ. Посредством досконального исследования рукописных источников, намечая истоки и первоосновы древнейшей армянской медицины сделана попытка представить определённые этапы и закономерности её развития. С этой точки зрения, анализируя рукописное наследие армянской средневековой медицины, мы раскрываем непрерывность развития армянской медицинской мысли.

Так – первый дохристианский и раннехристианский период армянской медицины характеризуется как **домаштоцевский этап**. Этот многовековой период, со своими достижениями прикладной медицины, подготовил следующий этап (**“Золотой век”**, V-VII вв.). Классическая естественнонаучная и естественнофилософская культура этого периода в IX-XI вв. получила своё логическое развитие в научных центрах Багратидского царства (**Анийский период**). Беспрецедентный подъем науки и культуры этого времени подготовил этап ее возрождения (X-XIV веков) и стал стимулом развития армянской классической медицины **Киликийского периода** (XII-XIV вв.), который безусловно, можно назвать периодом Мхитара Гераци. Этот этап стал той основой, на которой сформировались новые достижения армянской научной медицинской мысли **Амасийского периода** (медицинское наследие Амирдовлата Амасиаци). Следующий, позднесредневековый – **Себастиийский период**, ставший непосредственным продолжением Амасийского (рукописное наследие Овасапа, Асара и Буниата Себастиаци), также обеспечил непрерывность процессов развития армянской научной медицины.

Эти закономерности развития позволили армянской медицине сформировать **средневековые армянские медицинские школы**,

соответствующие критериям квалификации “научная школа”, принятой в современной теории науки: Анийская, Киликийская, Амасийская, Себастьянская медицинские школы, обеспечив поступательное движение армянской научной медицинской мысли, как теоретической, так и прикладной, внесли свой определённый вклад в общую историю научной медицины средневековья.

Относящиеся к общей античной и средневековой естественно-научной мысли комментарии делают более предметным и зримым ход развития средневековой армянской медицинской культуры.

DONARA KARAPETYAN
ON THE PERIODIZATION OF THE DEVELOPMENT OF MEDIEVAL
ARMENIAN MEDICINE
AND THE FORMATION OF SCIENTIFIC SCHOOLS

Key-words: Periodization, medieval Armenian medicine, scientific schools, medieval Armenian medical schools, Mkhitar Heratsi, Amirdovlat, Armenian physicians of Sebastia, natural philosophy in classical antiquity, medieval Armenian scientific-educational centers.

The article is devoted to one of the main problems of medieval Armenian medicine: the periodization of its centuries-long development and the formation of scientific schools. After meticulously studying the manuscript material on medicine, an attempt is made to characterize the specific stages and mechanisms of the development of Armenian medicine.

The pre-Christian and early Christian period of Armenian medicine is characterized as the **pre-Mashtots era**. This centuries-long period of practical medicine laid the foundation for its successor: the “**Golden Age**” (5th–7th centuries). In the 9th–11th centuries, the classical Armenian natural sciences and natural philosophy prospered at the scientific centers of the Bagratid Kingdom (the **Ani period**). This unprecedented flourishing of science and culture laid the basis for the Armenian Renaissance of the 10th–14th centuries and became a stimulus for the development of the Armenian classical medicine of the **Cilician period**, (12th–14th centuries), which can certainly be referred to as the **Mkhitar Heratsi era**. Based on the accomplishments of this period, the **Amasian era** saw greater achievements in medicine (the legacy of Amirdovlat Amasiatsi). The late medieval **Sebastian period**, which became the immediate heir of the Amasian era (the medical works by Hovasap, Asar

and Buniat of Sebastia), ensured the continuous development of Armenian medical science.

These mechanisms of development led to the formation of **medieval scientific schools** that met the qualification criteria of a “scientific school”, commonly adopted in the modern theory of science (the medical schools of Ani, Cilicia, Amasia and Sebastia), and ensured the progression of the Armenian medical thought, both theoretical and practical, contributing to the overall history of medieval medicine.

The author’s notes on the natural sciences in classical antiquity and the Middle Ages render the development of medieval Armenian medical culture more visible.